

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ АЕРОКОСМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. М.Є. ЖУКОВСЬКОГО
«ХАРКІВСЬКИЙ АВІАЦІЙНИЙ ІНСТИТУТ»

75-річчю ХАІ присвячується

ГУМАНІТАРНИЙ ЧАСОПИС

2005, № 2

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ АЕРОКОСМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. М.Є. ЖУКОВСЬКОГО
«ХАРКІВСЬКИЙ АВІАЦІЙНИЙ ІНСТИТУТ»

75-річчю ХАІ присвячується

ГУМАНІТАРНИЙ ЧАСОПИС

*Вища атестаційна комісія України
визнала журнал “Гуманітарний часопис”
фаховим виданням з філософських наук
(Постанова Президії ЦАК України
від 8.06.2005 № 2-05/5)*

2005, № 2

Гуманітарний часопис – збірник наукових праць.

Засновник – Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут».

Сфера розповсюдження – загальнодержавна.

Вид видання за цільовим призначенням – наукове.

Виходить чотири рази на рік.

Заснований в січні 2004 року.

Свідоцтво про державну реєстрацію – серія КВ №8338 від 22.01.2004 р.

Редакційна колегія:

Байрачний К.О., доктор філософських наук, професор кафедри філософії Національного аерокосмічного університету.

Будко В.В., доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Української інженерно-педагогічної академії.

Епштейн А.І. доктор історичних наук, професор кафедри політології та історії Національного аерокосмічного університету.

Карпов Я.С., доктор технічних наук, професор, перший проректор Національного аерокосмічного Університету.

Копилов В.О., кандидат філософських наук, професор ХАІ, завідувач кафедри політології та історії, декан гуманітарного факультету Національного аерокосмічного університету – головний редактор.

Корабльова Н.С., доктор філософських наук, професор кафедри теоретичної та практичної філософії Харківського національного університету.

Кочарян О.С., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Національного аерокосмічного університету.

Кривцов В.С., доктор технічних наук, професор, ректор Національного аерокосмічного університету – голова редакційної колегії.

Проценко О.П., доктор філософських наук, доцент кафедри філософії Національного аерокосмічного університету – заступник головного редактора.

Садіков Г.М., доктор біологічних наук, професор кафедри психології Національного аерокосмічного університету.

Стародубцева Л.В., доктор філософських наук, професор кафедри культурології Харківської державної академії культури.

Степаненко І.В., доктор філософських наук, професор кафедри філософії Харківського національного педагогічного університету.

Степко М.Т., доктор філософських наук, професор Національного інституту стратегічних досліджень.

Рекомендовано до видання Вченою радою Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського «ХАІ» (Протокол № 10, від 22.06.2005).

ББК 87.3 ISBN_____

Ф 48

Гуманітарний часопис: Збірник наукових праць. – Харків: ХАІ. 2005. – №2. – 129 с.

Гуманітарний часопис містить наукові праці, які відображають широке коло філософських проблем історії та сучасності у галузі гносеології та феноменології, соціальної філософії, антропології та філософії культури.

Видання розраховане на наукових співробітників, викладачів філософії та інших гуманітарних дисциплін і всіх, хто цікавиться філософською проблематикою.

© Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського «ХАІ», 2005

Зміст

Наконечна О.П.

ОСОБЛИВОСТІ ЕСТЕТИЗМУ АНГЛІЙСЬКОГО НЕОРОМАНТИЗМУ ХІХ СТ.5

Ковалевская О.В.

ПРОБЛЕМА ТВОРЧЕСТВА (МЕТАФИЗИЧЕСКИЙ РАКУРС)11

Жадан В.Б.

ЭЛЕМЕНТЫ ГЕДОНИЗМА И АСКЕТИЗМА В УТОПИЧЕСКИХ ПОСТРОЕНИЯХ16

Копилов В.О.

ЮРІЙ КРИЖАНИЧ – ВЛАДА Й ЗНАННЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ДОКТРИНІ
ОСВІЧЕНОГО АБСОЛЮТИЗМУ21

Шелюто В.М.

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА ПРОБЛЕМУ ВЗАЄМОВІДНОСИН
МИСТЕЦТВА І РЕЛІГІЇ В ЕСТЕТИЧНИХ УЧЕННЯХ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ28

Сапенько Р.

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ ИСКУССТВА И РЕКЛАМЫ34

Гаплевська О.І.

ДО ГЕНЕЗИСУ ТЕОРІЇ ЛЮБОВЕЗНАВСТВА.....41

Карпенко К.І.

ГЕНЕРАЛІЗАЦІЯ ЦІННОСТЕЙ І ЕКОЛОГІЧНА КОМУНІКАЦІЯ.....45

Хинкиладзе Е.В.

КОММУНИКАТИВНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ КАК НЕОБХОДИМАЯ
СОСТАВЛЯЮЩАЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ51

Дмитренко М.И.

ДУХОВНАЯ КОММУНИКАЦИЯ В ДЕЛОВОМ ОБЩЕНИИ55

Півнева Л.М.

РОЛЬ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ У ФОРМУВАННІ ГРОМАДЯНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ64

Бусова Н.А.

ДОБРОВОЛЬНЫЕ АССОЦИАЦИИ И НОВЫЕ СОЦИАЛЬНЫЕ ДВИЖЕНИЯ
КАК КОМПОНЕНТЫ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА70

DR. GIVI LOBJANIDZE

“CRIMINOLOGICAL AND SOCIOLOGICAL ASPECTS OF HUMAN
TRAFFICKING DEVOTED ACTUAL ISSUES OF CONTEMPORARY WORLD”77

Фомицька-Якубенко Т.В.

ОСНОВНІ ПРИЧИНИ НЕНАВМИСНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ
ДЕФОРМАЦІЙ У СОЦІОКУЛЬТУРНІЙ КОМУНІКАЦІЇ86

Балабанова Л.М.

ЕСТЕСТВЕННОНАУЧНАЯ КОНЦЕПЦИЯ ПРИНЦИПОВ ЛИЧНОСТНОГО
РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕКА94

Кашаба О.Ю.

ALLTAGSGESCHICHTE TA ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО: З ДОСВІДУ
СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ 100

Кривда Н.Ю.

ІДЕНТИФІКАЦІЯ В МЕЖАХ ДІАСПОРИ: НАЦІОНАЛЬНІ Й
КУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ..... 105

Яцина О.А.

ПРЕСА У КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ
УКРАЇНЦІВ (НА ПРИКЛАДІ ДВОТИЖНЕВИКА „ХЛІБОРОБ”) 112

Карпенко О.О.

ТРАНСФОРМАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ КНИГИ В ДОКУМЕНТНОМУ ПОТОЦІ
ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА..... 119

Медведь О.В.

ДОКУМЕНТНА ЛІНГВІСТИКА ЯК НАПРЯМОК СУЧАСНОГО ПРИКЛАДНОГО
МОВОЗНАВСТВА 124

В ПАМЯТЬ ОБ УЧИТЕЛЕ И ДРУГЕ..... 127

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 128

ОСОБЛИВОСТІ ЕСТЕТИЗМУ АНГЛІЙСЬКОГО НЕОРОМАНТИЗМУ ХІХ СТ.

Аналіз естетизму, його природи, особливостей і форм втілення пов'язаний з реалізацією духовного потенціалу естетичного, що складався, концентрувався і розгортався в естетичному досвіді людства й осмислювався в естетичній рефлексії. Розгляд різних форм естетизму – від романтизму до постмодернізму – сприяє збільшенню палітри естетичного світосприйняття, дозволяючи охоплювати різноманітні відтінки й модифікації естетичного смислотворення і переживання в розгортанні естетичного як типу духовності.

Естетизм знаходив своє втілення й аналіз в концепціях романтиків, неоромантиків, С. Кіркегора, Д. Дьюї, К. Белла, Р. Фрая, Х. Ортеги-і-Гасета, Т. Адорно, Г. Морпурго-Тальябуе [1], синтезуючи які, можна стверджувати, що естетизм, виступаючи в різних формах, здійснює певну абсолютизацію естетичного, відстоюючи автономність і самобутність естетичного й мистецтва, їх власну природу і самоцінно-необхідний сенс в самовизначенні людини в умовах кризового стану сучасності, ускладнення форм людського буття і духу.

Разом з тим, естетизм розширює підходи до тлумачення естетичного, не обмежуючись його раціоналізацією, а звертаючи увагу на поєднанні в ньому світу культури та життя, світу реального і трансцендентального, світу індивідного і людського, світу реального й уявного.

Позитивний зміст естетизму виявляється в його прагненні до розкриття духовного потенціалу естетичного як чуттєвого вираження людської цілісності в її спів-бутті у світі. Це й обумовило його особливу роль як в розвитку культури і людського самовизначення, так і в розвитку естетичної теорії та процесу самоусвідомлення естетики.

Однією з історичних форм естетизму, що заслуговує на увагу, виступає неоромантизм в англійському мистецтві ХІХ ст. (У. Пейтер, О. Суїнберн, О. Уайльд), який втілює дух романтизму в умовах все більшого впливу на духовне життя прагматизму, сцієнтизму і втрати поетичного начала в житті. Саме проблема духовних цінностей як вищого начала і цілі людського життя та недостатня увага до них в умовах сучасного їм суспільства з його прагматизмом та теоретизмом хвилювала митців. Вони вважали, що в суспільстві, де панує зло і зганьблена краса, треба насамперед збудити і виховати інтерес до краси, що допоможе відродити істинний зміст цінностей, втрачений людьми. По-новому осмислюється також проблемність духовних цінностей, наголошується на потребі напруження всіх душевних сил людини в їх осягненні, що властиво здійснити тільки мистецтву. Тому основний пафос неоромантизму – це захист інтересів мистецтва, відродження мистецтва в подоланні бездуховності, збагаченні та піднесенні людини.

Естетизм неоромантизму виступає як прагнення подолати формалізм, утилітаризм в ставленні до мистецтва, моралізуючої дидактики, релігійного “ритуалізму”. Виходячи з думки про першорядне значення краси для життя людини, прибічники естетизму

розвивали ідеї свободи мистецтва від моралі, релігії, політики, ідеї мистецтва для мистецтва. “І найбільше житейської мудрості саме в поетичній пристрасності, в прагненні до краси, в любові до мистецтва заради мистецтва, – пристрасно стверджував У. Пейтер, один з теоретиків естетизму. – Бо мистецтво підходить до нас з простодушним наміром дати найвищу радість швидкоплинних миттєвостей нашого життя і просто заради цих миттєвостей” [2, с. 250]. У. Пейтер закликав наповнити життя пристрасстю і захопленням, які дає чисте мистецтво, що одне лиш здатне зберігати незгасаючу красу, втілити “одкровення” краси, яка завжди конкретна і мінлива, ніби музична мелодія. Ця її відносність не дозволяє, та й не потребує абстрактних дефініцій, які є псевдофілософськими чи метафізичними, а тому нічого не дають ні мистецтву, ні естетиці. “Краса, як майже весь людський чуттєвий досвід, є дещо відносне; тому визначення її тим менше мають сенсу та інтересу, чим вони абстрактніші”, – переконаний У. Пейтер [2, с. 249]. Тому особлива увага звертається на розвиток чуттєвості людини, здатності до сприйняття, переживання прекрасного та отримання насолоди, яка якби знімає потворність світу, не маючи з нею нічого спільного, а, тоже, і не змінюючи її. Саме гостре відчуття короткочасності, швидкоплинності життя народжує бажання наповнити його різноманітними переживаннями, пристрасстями, враженнями, які і приносять радість та відчуття повноти буття. Тільки мистецтво завдяки творчості, уяві, фантазії художників може дати своїми засобами найкращу можливість для багатства інтерпретацій та переживань. О. Уайльд вважав, що, відмовляючись від вимислу і фантазії, мистецтво відмовляється від усього. Уявлення про митця як творця нової реальності, який відрізняється від інших людей тим, що має своє власне бачення і переживання світу з позиції мистецтва, краси, яке склалось в німецькому романтизмі, стверджується і в англійському естетизмі.

О. Уайльд, найяскравіший представник англійського естетизму, особливо наголошував на тому, що ні соціальна, ні природна реальність не можуть бути повноцінним предметом мистецтва, бо є естетично бідними. І хоча “життям і природою можна користуватися в мистецтві як частиною сирого матеріалу, але, щоб принести мистецтву дійсну користь, вони повинні бути переведені на мову художніх умовностей”, фантазії, вигадки [2, с. 257]. Тому життя повинно наслідувати мистецтво, щоб стати більш гармонійним і красивим, “естетизуватися”. Отже, в історії мистецтва і відбувається рух від зображувальності до виразності, від уподібнення реальності до все більшої віддаленості від неї, від копіювання до творчості. Саме з цієї причини О. Уайльд критикував як реалізм, так і натуралізм (хоча сам він не вдавався до їх розрізнення) за прагнення точного відображення дійсності, в якій живе художник. Оскільки романтизм випереджує життя, яке рухається швидше, ніж реалізм, то саме він своїм піднесеним і просвітленим ідеалом здатний надихати і художників, і глядачів на пошук власних цінностей, вважав мислитель.

О. Уайльд слушно вказував на те, що реальне художнє втілення отримує подія, яка певним чином відсторонена від людини, інакше сприйняття події буде мати скоріш природний, ніж естетичний характер: “саме тому, що Гекуба нам ніщо, її прикрасності складають цілком придатний мотив для трагедії” [2, с. 257].

“Мистецтво нічого не виражає, окрім себе самого”, – так формулював перший догмат нової естетики О. Уайльд. Його звинувачують у відстоюванні ідеї віддаленості мистецтва від дійсності як такої, що веде до вихолощування змісту мистецтва, бо тоді сюжети беруться не від життя, а переходять з одного виду мистецтва в інший (і таких прикладів з історії мистецтва, дійсно, можна навести достатньо, особливо це стосується релігійних і міфологічних сюжетів. Досить поширеною ця практика стала на межі XIX і XX століть), і мистецтво ніби замикається на собі.

Насправді ж пафос міркувань О. Уайльда – часто афористичних, таких, що можуть бути витлумаченими неоднозначно, – спрямований на відстоювання автономності мистецтва, його власної природи, що не може бути зведена до підпорядкування його політичним, ідеологічним, релігійним, моральним цілям і вимогам, це стосується й ототожнення краси з матеріальною вартістю речей. Виключно красиві речі – це ті, до яких у нас немає практичного інтересу, тому “обранець – той, хто в прекрасному бачить лише одне: Красу” [2, с. 256]. У цих міркуваннях знаходить своє втілення й ідея Канта про неупередженість естетичного відношення. Проте О. Уайльд акцентував увагу саме на мистецтві, на його здатності до розкриття сутності людини і світу власними засобами, створюючи “ті чи інші красиві форми”, в яких вони можуть втілити своє прагнення до вираження, бо твір мистецтва – одночасно „поверховість і символ”. Саме тому художник може зображувати все, матеріалом для його творчості стає як порок, так і добродетель, та при цьому він не повинен бути ні моралістом, бо це породжує “непростиму манірність стилю”, ні прагнути щось довести. Передбачлива правота О. Уайльда виявляється в тому, що вираження закономірностей людського світовідношення в тих чи інших образах, які отримують все нове і нове прочитання, приводить до виділення в європейській культурі аполонівського та діонісійського начал, фаустівської людини та донкіхотства, архетипів Геркулеса та Нарциса як певних типів трансляції духовності.

Мистецтво може досягти свого впливу на розвиток і збереження духовності лише своїми власними художніми засобами, розкриваючи свою естетичну природу. “Немає книг моральних чи неморальних. Є книги гарно написані чи написані погано” [2, с. 256]. Ці слова є свідченням відповідального ставлення як до проблематики мистецьких творів, так і до досконалості засобів її висвітлення, щоб ті чи інші зовнішні цілі чи сьогоденні проблеми не примушували митця підлаштовуватись під них, використовуючи своє мистецтво. “Полюбіть мистецтво заради нього самого – і ви знайдете в ньому всі інші цінності”, – так О. Уайльд виражав своє розуміння ролі мистецтва в людській духовності.

Природа мистецтва полягає і в тому, що воно не нав’язує характеру свого сприйняття, тому “по суті, Мистецтво – дзеркало, що відбиває того, хто в нього дивиться” [2, с. 256]. А це, в свою чергу, ставить проблему долі митця і його творів, яка залежить від здатності їх сприйняття і прийняття. У творчості О. Уайльда можна виявити декілька аспектів осягнення цієї проблеми. З одного боку, він звертав увагу на трагічність долі митців і їх творів у зв’язку з тим, що люди, які понад усе цінують утилітарні речі (багатство, престиж, місце в суспільстві тощо), нездатні по-справжньому розуміти і любити мистецтво (і Троянда, за яку віддано кров і життя, гине під колесами

воза). З іншого боку, ця трагічність пов'язана з природою самого мистецтва, яке, випереджуючи свою епоху, повинно дочекатися того часу, коли люди будуть здатні його розуміти і насолоджуватись його образами. І хоча тут ми можемо вбачати певний відтінок елітарності, та доля дуже багатьох шедеврів може підтвердити правоту О. Уайльда.

Розмірковуючи над долею мистецтва, О. Уайльд не виключає і можливості естетського ставлення до мистецтва і життя, що сам яскраво виводить в романі “Портрет Доріана Грея”, в деяких своїх казках та афоризмах. Доріан Грей виступає яскравим представником панестетизму: він музикант і колекціонер стародавнього мистецтва й пристрасно любить все красиве. Та й в актрису він закохується саме за ролі, які вона грає, – Джульету, Розалінду, Імоджену, і коли, палко закохавшись, вона не може імітувати неіснуючі почуття на сцені, він безжально і жорстко розлучається з нею. Доріан Грей має декілька імен міфологічних красенів – Паріс, Адоніс, Антиной, Нарцис. Він, як Нарцис, закохується в свій портрет, своє “друге я”, в свою, втілену художником, тілесну красу, віддаючи за неї свою душу. Та саме цей контраст між тілесним і духовним, між естетичним і моральним приводить його до смерті.

Естетство – це поклоніння штучній красі, коли вона не нагадує про життя, а відводить від нього чи заміняє його, коли людина намагається жити в штучному середовищі, уподібнюючи себе глядачеві дії, що розгортається за законами мистецтва, реагуючи так, як того вимагають вже задані умови. В естетстві втілюється одна із спокус естетизму – підміна себе іншим, що спрямовує людину не до саморозвитку, а до пошуку прийнятної манери поведінки, маски, які б свідчили про широту її світогляду, смаків, прилученості до високого. Естет вважає себе вибраним, неординарним, тонким цінителем і захисником краси, при цьому часто відкидаючи загальноприйняті норми, з одного боку, і багатоманітність реального життєвого процесу, з іншого. Як не парадоксально, та основною рисою естета стає втрата, чи недовіра, чи нерозгорнутість власних почуттів, смаків, тому йому не вистачає душевних сил для прийняття реального життя з його проблемами, людини в суперечливості її екзистенціальних виявів, для глибокого розуміння проблемності здійснення духовності в житті. Більш того, саме жадоба тілесного життя залишається для нього єдиним виміром усіх його вчинків. „Єдина думка заповнила його мозок, клітинку за клітинкою, – описував стан свого героя О. Уайльд, – і ця жадоба життя, найжахливіша з людських апетитів, напружувала, примушуючи тремтіти кожний нерв, кожную фібру його *тіла* (виділено мною – О.Н.)” [4, с. 149]. Перевага тілесних задовольень над духовними ослаблюють людську душу, тому будь-які негаразди можуть спонукати людину до відмови від своїх почуттів, вражень, переконань. Це може зближувати естета і логіка, естета і прагматика. “Що за дурість це Коханья, – розмірковував Студент, вертаючись додому. – У ньому немає навіть половини тієї користі, що є в Логіці. Адже воно не доводить, а тільки обіцяє нездійсненне та змушує вірити в неможливе. По суті, воно зовсім непрактичне, а що наш вік – вік практичний, то краще я візьмусь знову за Філософію та за Метафізику” [2, с. 255], – так в символічній формі висловлював свою думку О. Уайльд. Тим самим він виражав і проблемність співвідношення різних типів духовності в сучасній йому культурі.

Підвидом естетства можна розглядати і “дендізм” як втілення самонасолоди й самозакоханості людини, прагнення відповідати формальним ознакам міри зовнішньої досконалості, загальноприйнятої певними групами, в тому чи іншому оточенні, “хотіти – зробити – себе – твором мистецтва” (М. Шелер). І як тут не згадати О. Пушкіна:

Дістав Онегін мій свободу,
Остригся під останню моду,
Як dandy той причепурився
І в колі вищому з’явивсь.
Він по-французьки, як годиться,
Міг розмовляти і писать,
Мазурку легко танцювать,
Умів незмушено вклониться;
Тож присуд був йому один:
Люб’язний і розумний він” [3, с. 125].

Таке прагнення відповідати зовнішнім вимогам, стереотипам і самозаспокоєння в досягненні цілі більшою мірою приводить до втрати себе, неможливості виявити своє дійсне “я” та навіть байдужості до нього, що сприяє розвитку нудьги та лінощів у ставленні до себе, до світу та до інших людей, до потреби постійної духовної роботи над собою.

Однією з наскрізних проблем естетизму є співвідношення естетичного та етичного, художнього та морального. Виступаючи проти вікторіанської моралі і намагаючись вивести мистецтво від прислужування моралі, О. Уайльд, як і Ф. Ніцше, досить часто критикував лицемірність існуючих норм моралі. При цьому він пропонував замінити етику естетикою, підмінити моральну регуляцію поведінки людей – естетичною. Неоднозначність афоризмів Уайльда, змістом яких є совість, добро, обов’язок та інші моральні категорії, приводять до звинувачення його в аморалізмі. Очевидно, така оцінка має під собою певні підстави, які підкріплюються і увагою до егоїзму, як риси, що дозволяє людині бути цікавою, не розчиняючись в масі. Часто егоїзм оцінюється як риса, яка необхідна естету як творцю і захиснику краси, що дозволяє йому піднятися над сірістю, буденністю життя, а отже, і загальноприйнятими нормами поведінки. Це веде до „рафінованого естетизму” (В. Малахов) як втрати необхідної (для функціонування людської спільноти) моральної розбірливості і відповідальності. Та все ж всебічний аналіз художньої творчості О. Уайльда не дає достатніх підстав для такої однозначної оцінки, оскільки в ній спостерігається наявність морально-альтруїстичного начала (особливо в казках), коли краса набуває морального забарвлення, більш того – саме добродійні люди здатні стати прекрасними і сприймати красу світу.

Таким чином, опираючись на проведений аналіз, можна констатувати таке.

Естетизм англійських неоромантиків значною мірою обумовлений прагненням сконцентрувати увагу на автономності естетичного і мистецтва, їх власній природі й ролі у самовизначенні людини, її індивідуальності, на потребі звільнення людини від жорсткого підпорядкування ззовні нав’язаним нормам через розвиток її власної чуттєвості.

Неоромантики виражали таку рису естетизму як певну абсолютизацію естетичного, можливість всебічного впливу мистецтва на життя як його творення, незважаючи на цілісність і взаємозв'язок різних форм духовного та на проблеми буття самого мистецтва, естетичної свідомості людей.

Естетизм (свідомо чи несвідомо) акцентує увагу на естетичному як універсальному, що, піднімаючись до рівня філософських узагальнень щодо самопізнання людиною власної духовної суті та самоздійснення в світі, здатне репрезентувати (навіть підмінюючи їх собою) інші типи людського світоставлення – пізнавальне, практичне, моральне, релігійне тощо.

Естетизм в рамках неоромантизму виступає одночасно і як мистецтво та його теорія, і як філософія життя. Сфера естетичного ототожнюється з красою, а мистецтво виявляється найяскравішим втіленням естетичного, що в цілому є продовженням традиції західноєвропейської естетики.

Разом з тим представники англійського естетизму намітили багато тенденцій в осягненні проблемності духовного буття людей, які виникали уже в ХІХ ст. і розвивались у ХХ ст.: це надлюдина і “переоцінка цінностей” Ф. Ніцше, концепція типів духовності С. Кіркегора, аналіз людини-маси Х. Ортегою-і-Гасетом, інтуїтивізм А. Бергсона, формалістичні пошуки в модернізмі.

Література:

1. Детальному аналізу їх позицій присвячені статті автора: Про деякі форми естетизму (від романтизму до Ортеги-і-Гасета) // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності. Зб. наукових праць – К., 2001 – С. 117-124; М. Бердяєв і С. Булгаков про сутність естетизму // Вісник ДАКККіМ. – К., 2003. – С. 41-47; Естетична теорія Т. Адорно: некласична модель // Мультиверсум: Філософський альманах. – К., 2003. – Вип. 32. – С. 59-67; Особливості естетизму Д. Дьюї, К. Белла і Р. Фрая: порівняльний аналіз // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури: Випуск Х.: Зб. наук.праць – К., 2003. – С. 134-141.
2. Зарубежная литература XX века. Хрестоматия. Т. 1. (1871-1917). – М.,1981.
3. Рильський М. Зібрання творів у 20-томах. Т. 5. Поетичні переклади. – К., 1984.
4. Уайльд О. Избранное. – М.,1990.

ПРОБЛЕМА ТВОРЧЕСТВА (МЕТАФИЗИЧЕСКИЙ РАКУРС)

Актуальность проблемы. Современное гуманитарное знание сегодня представляет себя в новом понимании действительности: с позиции гуманизма и толерантности интерпретирует отношение человека к природе, человека к культуре, человека к Другому. Идея партнерских отношений с тем, что находится вне человека, предписывает новые подходы и взаимодействия с «другим» – миром и вещами, природными процессами и непонятными еще проявлениями природного мира, культурами и ценностями, социальными явлениями и индивидуальными формами их осмысления. В этом плане особенно актуальными являются экзистенциальные поиски собственного смысла как проявления врожденных мотивационных тенденций, присущих всем людям и являющихся основным двигателем развития личности. Погруженность человека в смысловой мир приводит его либо к состоянию надежды (в том случае, если в сознании выкристаллизовывается некий императив, требующий своей реализации в личностном саморазвитии) или, наоборот, отчаяния, когда обнаруживается «экзистенциальный вакуум» (В. Франкл) как отсутствие смысла представления о ценностях – смысловых универсалиях, в которых аккумулирован типичный исторический опыт. В мире смыслов человек открывает собственные пути, позволяющие сделать свою жизнь осмысленной; он осознает, что берет от мира, что он ему дает и какую позицию занимает по отношению к собственной судьбе...

Что же дает человек миру? Иными словами, как он его творит? В контексте гуманистического идеала творческое преобразование мира возможно при отсутствии зависимости от внешних сил, при наличии свободно выбранной возможности вступать в коммуникационные связи, что опять же означает диалоговую форму социально-культурного общения, ко-эволюционное, т.е. совместное развитие себя и другого. В этом плане и имеет смысл говорить о творческом отношении к жизни как о вкладе в общественные и культурные смыслы, как созидании собственного личностного смысла.

Степень разработанности проблемы. Творческое отношение к жизни требует достаточно ясного представления того, что есть собственно творчество и что следует понимать под ценностями творчества. Для этого обратимся к историческому опыту философии творчества, который уже сформулировал принципиальные подходы к искомому феномену.

Уже в античной философской культуре проявилась интерпретация творчества как «умного созерцания», являющегося результатом стремления, некоей «одержимости» и страстной тяги к прекрасному (Платон). В средневековье творчество было понято как творение – вызывание бытия из небытия волевым актом божественной личности, а в плане деятельностной характеристики человека представлялось как личное соучастие в творении мира богом, но не прямое и непосредственное творение предметного мира, а дополнение собой истории. Таким способом в неявном виде в средневековой культуре обозначилась искомая парадигма в интерпретации творчества – переживания

себя в причастности к смыслу истории, созданной волей божественного провидения. Этот контекст прочтения смысла творчества позволил обозначить творчество как особую форму деятельности, – деятельности, которая связана не с занятием человека, а с его предназначением. Эпоха Возрождения освободила творчество от божественного творения и разрешила человеку считать себя гением, творцом, субъектом творческого процесса. Здесь появилась новая философская тема – смысла и содержания творческого акта как состояния души художника в момент создания художественного произведения и проблема творчества повернулась в исследование того, как особые состояния духа материализуются в том, что становится ценностью культуры.

Дух Новоевропейской реформации «заземлил» проблему творчества на предметно-практическое почву: творчество – не воплощение созерцания в произведении искусства, а действие, причем, действие активное, оригинальное, оптимальное, приносящее пользу в личном преуспевании. Такая интерпретация творческого смысла человека внесла окончательную ясность в расхождение двух принципиально разных стратегий в понимании творчества – экзистенциальной, понимающей творчество как личностное переживание себя в творческом отношении к жизни, и инструменталистской, в конечном счете, прагматической, относящей творчество к сиюминутным актам человеческого существования. Хотя далее немецкая классическая философия и представила понимание творчества как двуединого феномена – созерцательного и деятельного (Кант) и даже привнесла в творческий процесс момент бессознательного (Шеллинг), т.е. в конечном счете представила творчество с большой буквы как деятельность созидающую мир (Гегель), сама проблема творчества уже отчетливо предстала в двух модусах: метафизическом и практическом. Первый стал прерогативой философии, второй – психологии.

Марксистская философия под влиянием немецкого классического философствования неоправданно широко интерпретировала исследуемый феномен: творческой была названа вся предметно-практическая деятельность человека в истории по производству культуры и цивилизации. Это не удовлетворило философский разум XIX века, и он сделал все, чтобы возродить традиции немецкого романтизма и понять творчество как личностно уникальную форму бытия человека в прорыве природной необходимости и исторической целесообразности. В «философии жизни» творчество предстало как непрерывное рождение нового – в виде новых образов и переживаний сознания (А. Бергсон); в истории – как созидание культурных и исторических смыслов. (В. Дильтей, Ортега-и-Гассет). Здесь четко прочиталась ориентация на отделение творчества от инструменталистского отношения к миру, от технологических форм интеллектуальной деятельности и обозначилось явное отождествление творчества с творческим отношением к жизни, с духовно-душевыми экстатическими состояниями, которые приближают человека к осознанию его конечности в мире вечного.

Человек осознал, что в той мере, в какой он сам организует и направляет события жизненного пути, строит собственную среду обитания и избирательно относится к событиям, которые не зависят от его воли, он является субъектом жизнедеятельности как житнетворчества. Он не подчиняет свою жизнь обстоятельствам, не равнодушен к

своим социальным ролям, а воплощает себя через свой характер и личностный набор ценностей в активную социальную позицию, представляющую его специфическую форму самореализации. Что же позволяет человеку реализовать себя как субъекта жизнетворчества? Можно ли выделить те «атомарные» структуры, которые позволяют отличить творческую форму отношения к бытию себя в мире от нетворческой? Определение их – является **главной задачей** философии творчества, **анализ одной из них** и выступает темой данной статьи.

Первичным и одновременно основным «атомом» внутренней жизни является переживание. Переживание, как единодушно считает психологическое знание, – первичный психологический факт, специфическое проявление индивидуальной жизни человека. Именно в переживании органично переплетается эмоциональная окрашенность испытываемых субъектом различных состояний, содержание стремлений и желаний, в которых происходит реализация мотивационно-побудительной сферы сознания, и в особенности, представляется психологическая активность субъекта, детерминированная личностной системой ценностей. Переживания выступают как пролонгированные жизненные сигналы, побуждающие человека сформировать собственный личностный смысл и осознать отличие его от других ценностно-смысловых контекстов. Особая значимость переживания как субъективного факта – его эмоциональная насыщенность. Эта его характеристика воплощается в разнонаправленных психических процессах: в воспоминании, где личное самосознание кристаллизуется в индивидуальный жизненный опыт, и в воображении, где мечты, надежды и предвидения аккумулируют личные стремления и желания и конституируют работу жизненных сил по их реализации. (Правда, воображение в пассивной своей тональности может отвлекать человека от его деятельностного предназначения и увлечь в бесплодную пустоту переживаний иллюзорного содержания, но это отдельная тема разговора, в данном случае под переживанием понимается как раз активная форма прогнозирования, а следовательно, и дальнейшей деятельности по претворению воображаемого плана жизненного мира в реальность). Переживания – динамический план психологической структуры личности. Через переживание память становится воспоминанием, мышление – средством постижения сущности и способов решения жизненных задач и проблемных ситуаций, внутренняя речь – голосом совести (через переживание формируется этическая функция речи), выявляется ценностная составляющая личностного смысла, но главное – переживание выступает катализатором и императивом творческого процесса.

Переживание можно условно представить как процесс, разнонаправленный к двум полюсам – к удалению от понятия и оформлению в нем. В первом случае мы понимаем под переживанием ту наличность нашего сознания, которая никогда не может стать предметом нашего знания, она оседает и превращается в нечто целостное – то внутреннее качество личности, которое не поддается расшифровке со стороны сознания, но одновременно выступает как интеграция свойств человека, вектор его способностей, движущий актуализацию переживания в другую тенденцию – в оформление в понятии, т.е. в полюс творчества. Так мы приходим к заключению о том,

что вся логически состоявшаяся система переживаний есть творческий акт, и в этом плане можно говорить о творчестве в предельно широком значении этого термина в духе философской рефлексии немецкой классической традиции как о деятельности, конституирующей мир. Однако такая интерпретация творчества, наверное, не раскроет отличия творческого процесса от нетворческой деятельности – работы-занятия, когда человек машинально и бездумно выполняет какое-либо дело. И здесь на помощь приходит одна маленькая особенность творчества – переживание, – особенность, которую отмечают все исследователи творчества. Это то, как способы восприятия реальности (оригинальность, необычность, новизна) воплощаются в специфические фазы, или стадии, процесса переживания. Обычно их число не превышает четырех, так, по крайней мере, считает сегодня психология творчества: это подготовка, созревание (идеи), озарение и проверка. Однако за пределами схемы остается самое интересное – вопрос о том, как же происходит то таинство появления нового, где преобразования в сознании актуализируются в принципиально оригинальном продукте, предметном бытии того, что станет культурным и творческим достоянием? На этот вопрос ответить однозначно, увы, невозможно. Понятно, что, говоря о творчестве в социально-культурном контексте, мы согласимся с тем, что и художественный образ, и научный эффект детерминированы многоплановостью пересечений факторов культуры. Но как эти факторы ввели в действие интимные и уникальные психологические механизмы и структуры, породившие продукт творческого состояния, психология творчества пока не может объяснить. По всей видимости, остается признать тот факт, что творческий процесс не подлежит описанию в тех категориальных формах и структурных логических построениях, которые проявляют прагматику научного знания в стремлении обнаружить адекватный и постоянный логический ключ – инструментарий в расшифровке существа творческого акта. Здесь необходим иной уровень осмысления сути творческого процесса в форме переживания – метафизический, понимающий творчество не как «оформление в конечном» (Бердяев), а как раскрытие бесконечного, прорыв в бесконечность, не как объективацию, а как трансцендирование. В этом плане творческий процесс есть выход за пределы своего «Я» созиданием нового смысла, такого, который выступает продолжением личностной «Я-концепции», выходом за рамки собственного несовершенства созиданием принципиально нового варианта откровения человека для себя самого. Однако, будучи явлением миро творения (творческий акт обнаруживает новое бытие, новый смысл и новый предмет), творческое переживание «переживает» и другое – трагедийность смысла творчества. Она выражает себя в известном противоречии между символом (таинством творческого прорыва в некую незаданность смыслового поля) и реальностью – реалистичностью созданного продукта. Как пишет Бердяев, «творческий акт в своей первоначальной чистоте направлен на новую жизнь, новое бытие, новое небо и новую землю, на преображение мира. Но в условиях падшего мира он отяжелевает, притягивается вниз, подчиняется необходимому заказу, он создает не новую жизнь, а культурные продукты большего или меньшего совершенства» [1, с. 363]. Однако эта трагедия творчества часто не столь трагична, как об этом модно сегодня говорить. Она перевешивается более масштабной заслугой творческого

процесса и творческого акта. Творчество помогает человеку уточнить время своего существования, отличить себя в толпе как предшественников, так и современников, а значит, избежать участи, которая известна под почетным именем «жертвы истории» (Иосиф Бродский. Нобелевская лекция). Творчество есть бесприоритетный смысл человека. Оно обладает собственной генеалогией, динамикой и логикой, содержанием и предметным воплощением. Именно поэтому его существование параллельно истории, и даже, более того, – оно ее опережает, поскольку творчество создает новую, не существующую ранее реальность. Эта особенность творчества концентрирует в себе колоссальную центробежную энергию, передающуюся творчеству тем временным потенциалом, который спрессован всем лежащим впереди временем. Данный факт и объясняет появление таких форм творческой реальности, которые не всегда понятны современникам, а иногда и вообще непонятны. Осмысление этого феномена требует наличия так необходимой сегодня интеллектуальной толерантности, осознания того, как остро актуальными являются «меж-парадигмальные» исследования и культурные диалоги, содружество и взаимодействие научного и вненаучного мышления.

Выводы. По всей видимости, проблему творчества следует считать особой темой в гуманитарном знании: в отношении ее трудно использовать схематизм инженерного менталитета – понять, развить, овладеть, управлять, описать. Здесь важно осознать то, что творчество – феномен, не всегда обнаруживающий себя в знакомых и ожидаемых исторических обстоятельствах, а та ипостась субъективного переживания личностного смысла как творческого отношения к жизни, которая иногда с трудом пробивает себе дорогу в признании современниками. Это делает творчество непохожим на понятные формы отношения человеческой субъективности к миру, это и делает проблему творчества столь притягательной для философии и психологии, истории и культуры, человека и человечества.

Литература:

1. Бердяев Николай. Самопознание. М., 2000.
2. Бродский Иосиф. Нобелевская лекция. «Книжное обозрение» № 24, 1988.
3. Выготский Л.С. Психология искусства. М., 1968.
4. Дружинин В.Н. Психология общих способностей. – СПб., 1999.
5. Меерович М.И., Шрагина Л.И. Технология творческого мышления: М.: АСТ, 2000.

Жадан В.Б.

ЭЛЕМЕНТЫ ГЕДОНИЗМА И АСКЕТИЗМА В УТОПИЧЕСКИХ ПОСТРОЕНИЯХ

В периоды острых социально-политических кризисов и жесткого давления власти на личность, сопровождающих смену типов миропонимания, становятся неистовее страсти и особо остро ощущаются страдания. Одновременно происходит обращение к гедонистическим и эвдемонистическим учениям, которые становятся основой для построений счастливого общества. Утопические построения не только создают образ идеального общественного устройства, они иллюстрируют философско-этические учения и оживляют абстрактно-теоретического человека. Безукоризненные, на первый взгляд, но статичные философские теории могут рухнуть при соприкосновении с действительностью. Утопия позволяет “проиграть” предлагаемые ими варианты, обнаружить слабые стороны той или иной идеи. Утопии, описывающие сообщество счастливых людей, построены на поиске гармоничного сочетания или доминировании различных элементов гедонизма и аскетизма. Это обусловило актуальность данной статьи.

В исследованиях, посвященных утопиям, основное внимание было сосредоточено на отношении их авторов к социальной справедливости, свободе, труду, частной собственности, сбалансированному соотношению интересов человека и государства. Утверждение авторов, что человек в описываемом мире счастлив, не подвергалось сомнению. Но в этих исследованиях недостаточно уделялось внимание внутреннему миру “утопического” человека, его желаниям, тому, что делает его жизнь счастливой и чем она наполнена. Одновременно исследования, посвященные темам гедонизма и аскетизма, не рассматривают их проявления в утопических построениях, между тем как удовольствие является неотъемлемой частью счастливой, а аскетические элементы – нормальной жизни человека. Определение места аскетизма и гедонизма в предлагаемых в качестве идеального образца социумах и стало целью статьи.

Первые кризисы миропонимания в Древней Греции вызвали к жизни такие утопические построения, как “Законы” и “Государство” Платона, вариант социального устройства на основе авторского философского учения. Платон подробно рассуждает о том, каким должен быть человек для общества, но только из косвенных указаний можно восстановить представление автора о том, как именно должен быть счастлив индивидуальный человек в идеальном обществе, что делает его жизнь счастливой.

Платон был знаком с пифагорейским учением и его аскетическим содержанием, которое было средством достигнуть поставленной цели, освободить бессмертную душу из-под власти поработившего ее тела. Но в утопической теории цель пифагорейского учения была заменена его средством. Платон подчинил жизнь “государственного” человека не заботе о сохранении чистоты своего тела и совершенствованию своей же души, а соблюдению интересов некой системы. А. Боннар назвал платоновский проект “одним из наиболее тяжелых расстройств человеческого разума”. Подобные

расстройства оказались привлекательными и обрели последователей. Многие принципы “Государства” были взяты за основу в классических утопиях XVI-XVIII веков. Авторы утопических романов Дени Верас, Морелли, Мелье и другие, развивая идеи платоновского “Государства”, основное внимание сосредоточили на социальных вопросах, внутренний мир человека занимает их мало. В центре их описаний – не живой человек со своими страданиями, радостями и страхами, а беспристрастное Государство.

В утопиях устранены все недостатки, которые привели современное автору общество к кризису. К недостаткам были приписаны и страсти. Античная философская мысль относилась к страстям настороженно. Страсти считались неестественным состоянием, которые вызывают сильное волнение души и приносят страдания. И у Платона, и у его последователей предполагается такое общественное устройство, в котором отсутствуют страсти.

В государстве Платона строго регламентированы все стороны жизни человека, в том числе каждому отмерена его доля удовольствия. Трём сословиям соответствовали три начала человеческой души и три вида удовольствий. Только правителям-философам знакомо подлинное удовольствие, которое соответствует познающей части души. Сословиям, наделенным “яростной” и “вождеющей” частями души, подлинное удовольствие недоступно, они довольствуются его видимостью. Такое удовольствие вызывается страстями и портит нравы. Потому главная забота правителей-философов – пресечение всех проявлений страсти. Стражам и работникам достаются только те суррогаты удовольствия, которые обоснованы принципами государственной пользы.

Начало классической утопии совпало с активным обсуждением в среде ученых-гуманистов этики Эпикура. Ссылаясь на Эпикура, они создают собственную концепцию наслаждения, в которой обосновываются естественность удовольствия души и тела и естественность страстей. Принципы пользы и естественности становятся первостепенными как в гедонистических учениях, так и в утопических построениях.

Положения “гуманистического гедонизма” были изложены в “Утопии” Томасом Мором. Жители его идеальной Утопии рассуждают об удовольствии и о том, как оно соотносится с добродетелью и счастьем человека. В соответствии с идеями гуманистического гедонизма, которые были высказаны Козимо Раймонди, Лоренцо Валлой и другими, утопийцы рассуждают о естественности наслаждений как духовных, так и телесных. “Природа поставила перед тобой наслаждения и дала душу склонную к ним”, – писал Л. Валла [1, с. 487]. “Удовольствие, как предел наших деяний, предписывает нам сама природа”, – вторит ему житель утопии [4, с. 213]. Жизнь согласно природе – это основное условие удовольствий в Утопии. И счастье ставится в прямую от него зависимость. Естественность – тот критерий, по которому определяется “добропорядочность” удовольствий, “ибо по природе приятно все, зачем не следует страдание” [4, с. 215]. Предполагая разделение удовольствий на духовные и телесные, истинные и ложные, утопийцы, конечно же, признают только истинные. Эта истинность санкционирована правителями-мудрецами, удовольствия каждого члена общества им подконтрольны и “ложные” удовольствия наказываются со всей строгостью. Подконтрольность удовольствий – не только утопическая черта, одобрение или

порицание общества всегда имеет значение, однако “неидеальное” общество оставляет человеку возможность выбора. Мор счел нужным сохранить в Утопии платоновское бесстрашие, хотя эпоха Возрождения оправдала страсти, признав в них проявление человечности. Несмотря на рассуждения о естественности удовольствий, в утопии они лишены своего естественного начала.

Со второй половины XIX века отношение к идеалу, создаваемому философскими учениями, становится более критичным. Утопическое общество, построенное на тех или иных философских принципах, рассматривают в развитии, это позволяет увидеть последствия “счастья”. Оказалось, что “дивный новый мир” дневных размышлений превращается в ночной кошмар, счастливая утопия – в антиутопию, тоже иногда счастливую. Авторы антиутопий, уделяя больше внимания месту удовольствия и страдания в жизни человека, обнаружили слабые места в философских учениях, которые становились основами для утопий.

С конца XVIII века в европейском обществе большую популярность приобрела философия утилитаризма Иеремии Бентама, которая связала пользу и удовольствие, представив их естественной и единственной побудительной причиной всех действий человека. В рассказе В.Ф. Одоевского “Город без имени” идея утилитаризма представлена в динамике. Жители Бентамии заняты производством и торговлей. Польза, приносимая их деятельностью обществу и каждому в отдельности, очевидна. Удовольствие, которое они испытывают, не подлежит сомнению. Только полезное доставляет удовольствие людям, для других наслаждений времени не осталось, даже религия и искусство допускаются с условием подчинения общей цели. Счастливые люди избавляются от всего бесполезного, в первую очередь от бесполезных страстей и удовольствий. Изгнаны поэты, а вместе с ними – духовные удовольствия, бесполезные в “народном хозяйстве” (поэтам, как мастерам лжи, нет места и у Платона). За ними следом изгоняются философы, с их уходом “таинственные источники духа иссякли; какая-то жажда томила, – а люди не знали, как и назвать ее. Общие страдания увеличились” [5, с. 363]. Постепенно человек превратился в механизм, его главное удовольствие – накопление – оказалось недолговечным.

Удовольствия в антиутопиях часто приобретают гипертрофированный характер. Так, чувственное удовольствие в романе О. Хаксли “О дивный новый мир” становится делом государственной важности. Ему так много уделяют внимания, так серьезно к нему подходят, что оно становится стандартизированным, искусственным и обязательным, но при этом настолько бесстрастным и поверхностным, что не затрагивает души человека. Удовольствие в новом мире так же подчинено принципу общественной пользы, как и “аскетизм” в государствах платоновского образца. Они создают иллюзию равенства и свободы, а значит, счастья. Но это счастье так же иллюзорно, как и в государстве Платона. Утопия не предполагает динамики, потому утопическое счастье – это застывшее существование, страх перед переменой, которая может принести с собой страдание. Счастье в утопии обеспечивается условием статичности не только общества, но и личности. Человек утопии не смеет задумываться над своей жизнью, ставить цели и стремиться к некоему идеалу. В утопии каждый занимает свое место, соответствующее

его природным способностям, и доволен им, не стремится к иному, да и не знает, что это возможно.

Упразднив таким образом причины разногласий, авторы утопий удалили из жизни человека все страсти и желания. Они убеждают от имени своих героев, что аскетизм, а точнее ограниченность материальной сферы, соответствует природе человека. Строгая регламентация всей жизни человека, уравнивательность, подавление его индивидуальности, что в утопии чаще всего выражается в подавлении его чувственности, это, по мнению авторов, должно доставлять человеку удовольствие и сделать его счастливым. Если беды людей происходят от гордости, алчности и жадности, – говорят севарамбы Вераса, – значит необходимо исключить все, что их вызывает. Они считают, что в основе удовольствия лежит умеренность: “необходимо наказывать всякую невоздержанность, ибо она развращает тело и душу и оказывает действие противоположное добродетели” [2, С. 263]. Морелли не отступает от общей тенденции эпохи, когда обосновывает естественность всех влечений человека. Но для него естественность означает отказ от собственности, роскоши и развлечений. Пример настоящего буржуазного аскетизма представляют бентамиты. Они настолько подчинили свою жизнь стремлению к накоплению, что ограничили не только материальную сферу, но и духовную. Получился парадокс, тотальное счастье достигнуто, минуя предыдущие этапы: желание, удовольствие от ее реализации и наслаждение. От страстей, несущих страдания, жители утопий избавлены. Но страсти являются не только источником страдания, но и удовольствия.

В утопических построениях из множества составляющих аскетизма избирается только комплекс ограничения чувственно-материальной сферы. На воздержании и подчинении общественной пользе своих желаний и обуздании страстей построена вся индивидуальная жизнь. Но самоограничение не является самостоятельным элементом. В аскетических учениях оно позволяет отказаться от лишнего и сосредоточиться на духовном развитии личности, сопровождает духовное совершенствование, преодоление низменной сущности человека.

Все остальные элементы аскетизма в утопиях упускаются, например, основное условие аскетизма – самосовершенствование. Он в утопии не предполагается, т.к. не предполагается развитие человека. Духовное совершенствование в утопии Платона обязательно для элиты – философов. Ниже стоящие группы лишены духовной сферы жизни. Они могут совершенствоваться только в том ремесле или ином мастерстве, для которого предназначены и в воздержании. Даже искусство, которому обучаются стражи, обращается не к их душе, а предназначено научить мужеству и презрению к смерти. Верас и Морелли сосредотачивают совершенствования жителей своих утопий в сфере мастерства, также лишая их других потребностей. Духовное ограничивается совершенствованием своей добродетели, которая заключается в соблюдении законов. Жители Бентамии развивают свои технические и коммерческие достижения, отказавшись от духовной сферы как от бесполезной. А в “новом мире” Хаксли и речи нет о каком бы то ни было развитии, ведь способности каждому даны от рождения.

Таким образом, утопии исключают удовольствие как нормальное человеческое

чувство. Но и аскетизма, о котором часто говорят, комментируя утопический образ жизни, в утопиях нет. Скудность материальной жизни, ведущая к скудности духовной жизни, не может быть названа аскетизмом. Каждый автор утопического построения делает попытку создать модель счастливого общества, в котором нет страданий, а любая деятельность приносит удовольствие. Но оказалось, что для этого необходимо лишить человека не только личностного начала, но и многих человеческих качеств. Для того чтобы все были счастливы, все должны испытывать одинаковые чувства и мысли. В XVIII веке такая возможность серьезно рассматривается, например, Бабеф в 1796 году называл Морелли своим учителем, ссылаясь на его “Кодекс природы”. Уже в XX веке “Общность. Одинаковость. Стабильность” в утопии Хаксли, обеспеченные отсутствием страстей и общностью удовольствий, воспринимается как начало конца света. Притязания философов на возможность создания социального идеала не оправдались.

Мечта о золотом веке, о всеобщем счастье, жизни в удовольствиях и отсутствии страданий может осуществиться только при условии растительного существования человека. Человечество выросло и, разочаровавшись в возможности безмятежного утопического счастья, пришло к реальному восприятию действительности. Но на месте утопии расцветают жанры фантастики и фантазии, которые снова возвращают человека в детство. Соотношение аскетических и гедонистических элементов в этих жанрах может быть темой другого исследования. Можно отметить, что с утопией их роднит обязательное условие счастья человека. Но счастье – не только нечто данное или дар совершенных существ, которые разделяют свое совершенство с человеком, но часто результат очищающей и возвышающей роли страдания, духовного совершенства.

Литература:

1. Верас Д. История севарамбов. – М.: Изд-во акад. наук СССР, 1956. – 316 с.
2. История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли. В 5-ти т. Т. 1. – М.: Изд-во академии художеств СССР, 1962. – 684 с.
3. Кампанелла Дж. Д. Город Солнца // Утопический роман XVI-XVII веков. – М.: Изд-во худож. лит., 1971. – С. 143-190.
4. Морелли. Кодекс природы или истинный дух ее законов. – М.: Изд-во акад. наук СССР, 1956. – 300 с.
5. Мор Т. Утопия. – М.: Наука, 1978. – 382 с.
6. Одоевский В.Ф. Город без имени // Русская фантастическая проза эпохи романтизма. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1990. – С. 352-366.
7. Платон. Государство // Платон. Сочинения. В 3-х т. Т.3. – М.: Мысль, 1971. – С. 91-454.

ЮРІЙ КРИЖАНИЧ – ВЛАДА Й ЗНАННЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ДОКТРИНІ ОСВІЧЕНОГО АБСОЛЮТИЗМУ

Погляди українських богословів-просвітителів послужили відправною точкою еволюції філософської експлікації проблеми відношення знання й влади в Московській філософській школі, що саме в цей час – XVII століття – починає процес відділення від своєї *alma mater*, від Київської школи й, таким чином, процес свого власного генезису, автономізації й інституціоналізації. У наслідку, як відомо, цей процес приведе до появи найоригінальнішої філософської традиції – російської релігійної філософії, значеннєвий концепт якої, принаймні, його витоки, варто шукати й пояснювати, на наш погляд, не в останню чергу впливом саме українських богословсько-просвітительських коренів.

Перехід від розгляду знання як засобу винятково морального самовдосконалення до застосування цього знання державною владою в розв'язанні практичних, актуальних завдань державного управління, перехід до петровського модернізму й, нарешті, до ідеї освіченого монарха – заступника утилітарних наук й освіти, перетворювача суспільства на основах розуму – відбувається в російському дискурсі цієї епохи дуже швидко й досить ґрунтовно. Така якість і темпи трансформації були обумовлені, на наш погляд, як мінімум двома причинами. По-перше, це істотні зміни всієї соціально-політичної обстановки в Російській державі, які одним словом можна назвати вестернізацією. По-друге, це вмале, цілеспрямоване, державно організоване використання, а часом і відверте запозичення москвичами інтелекту сусідів, і в першу чергу знання, інтелектуального й освітнього досвіду зокрема українського народу, що пішов до цього часу далеко вперед у філософському осмисленні світу. Причому це використання й запозичення стосувалося не тільки ідей, але й безпосередньо людей, кращих представників української духовної еліти, й саме ця обставина привела до поступового загасання філософської думки на берегах Дніпра й міграції центру російської, слов'янської філософії на північ. Чому значною мірою сприяла політична депресія на українських землях і потужне політичне зародження й розвиток «московсько-пітерської» державності. Що, до речі, ще раз підтверджує об'єктивний зв'язок знання і влади (у цьому випадку державної) – інтелектуальний центр, знаннєві процеси переміщуються від політичної розрухи до політичного процвітання, від політичної периферії до політичного центру.

Серед мислителів, що представляли нові, західноєвропейські віяння у вітчизняній думці XVII ст. яскравою фігурою був видатний учений Юрій Крижанич (1618 – 1683 р.), автор численних праць у найрізноманітніших галузях знання – від музики й естетики до риторики, філології, етнографії, політекономії, теології й, природно, філософії (абсолютна більшість із яких, до речі, була опубліковано тільки в XIX столітті). Він здобув блискучу освіту в університетах Загреба, Болоньї й Рима. Це західноєвропейське знання й інтелектуальну традицію він приніс у Росію, який він відводив центральне місце у всесвітньо-історичному й, насамперед, слов'янському процесі.

Актуальність дослідження творчості Ю. Крижанича пов'язана з низкою факторів.

У процесі подальшого розвитку поглядів на проблему взаємодії знання і влади його творчість займає винятково важливе місце у вітчизняній філософії, й це перше, що змушує нас звернути на цю фігуру спеціальну увагу. Друге – це те, що Ю. Крижанич певний час жив в Україні, проїхав її із заходу на схід і з півночі на південь, тобто був дуже добре знайомий з українським соціумом, його культурою й це, природно, не могло не позначитися на його творчості; він спеціально й глибоко вивчав культурну спадщину Київської Русі й насамперед її філософську спадщину. З іншого боку, й українська інтелектуальна еліта була добре знайома із творчістю Ю. Крижанича, й це у свою чергу також не могло не позначитися на наступних наукових пошуках українських учених. У той же самий час у вітчизняній, українській філософії ім'я й наукова спадщина Ю. Крижанича представлені поки що досить скромно. І третє полягає в тому, що головним об'єктом соціально-філософських досліджень, змістом інтелектуальної й політичної діяльності Ю. Крижанича була слов'янська цивілізація, її духовна єдність і соціальний прогрес, не просто найважливішою частиною, а джерелом і родоначальником якої є Україна. Проблема слов'янської цивілізації, слов'янської єдності постійно займає центральне місце в українській свідомості, мабуть, ще із часів Київської Русі. Може бути, саме завдяки впливу Ю. Крижанича ця проблема зберегла свою актуальність і надалі й зайняла найважливіше місце в соціальній філософії вже в XIX столітті, особливо в ідеях М. Костомарова й М. Драгоманова. А з тих пір перейшла й у наш час.

Високоосвічена людина, хорват за національністю, католицький чернець-місіонер Ю. Крижанич присвятив своє життя ідеї звільнення слов'янських народів від іноземного поневолення і їхньому об'єднанню в єдину цивілізацію на основі об'єднання православної й католицької церков. Причому цьому надзавданню він присвятив все своє життя в буквальному значенні цього слова – і в плані наукової творчості, і в плані політичної діяльності, і навіть у плані фізичної смерті – нагадаємо, що загинув Юрій Крижанич у 1683 р. у боротьбі з турками. У пошуках шляхів слов'янської єдності він почав навіть спробу створення «спільнослов'янської мови», що активно використовував у своїх роботах. Саме в цьому контексті він виступав з науковою критикою літописних відомостей про прикликання варягів на Русь, дуже активно боровся з тенденційним висвітленням російської історії й сучасності в західній літературі.

Глибоке переосмислення причин трагічно важкого стану слов'янства в XVII ст. послужило відправною точкою його наукових і філософських пошуків. У 1647 – 1670-і рр. за дорученням папського престолу як місіонер Ю. Крижанич зробив тривалу поїздку по східнослов'янських землях Білорусії, України, Росії. Саме ця поїздка, інкорпорація в «чистий» слов'янський мир з усією його величчю й низовиною й послужили, мабуть, кульмінаційною точкою його соціально-філософського генезису й проблемної визначеності. Саме із цього часу проблема «слов'янської єдності» стає головним смислом його наукової творчості й політичної діяльності. Хоча офіційною метою поїздки був зондаж російських правлячих кіл щодо питання про можливість об'єднання двох гілок християнства, Ю. Крижанич вийшов далеко за рамки своєї місії. Довгий час живучи серед східнослов'янських народів, він, як обдарований мислитель і публіцист, бере активну участь у бурхливому політичному житті тих років, пропагує

ідею слов'янської єдності, замислюється над гострими політичними питаннями.

У 1659 – 1661 рр., перебуваючи в Москві при дворі царя Олексія Михайловича, Ю. Крижанич зав'язує тісні контакти з Єпифанієм Славинецьким, російськими державними діячами Б.І. Морозовим, Ф.М. Ртищевим, А. Івановим. А будучи вже на засланні в Тобольську, в 1663 – 1666 рр., він пише свою головну роботу з політичної філософії – трактат “Політика” (або, в оригінальній назві, “Бесіди про правління”), де, апелюючи до праць західноєвропейських авторів XVI – XVII ст. Пилипа Комина, Паоло Парута, Юста Ліпсія й Максима Фауста, виклав свої погляди на завдання державної влади, передумови процвітання країн і народів, роль знання в державному управлінні й організації влади. За справедливим зауваженням М.М. Громова і М.С. Козлова, своїми поглядами Ю. Крижанич часом піднімається до рівня Ж. Бодена й Дж. Віко, не менш чим на сторіччя випередивши теорію й практику вітчизняної політичної й історіософської думки [1, с. 253].

“Політика” написана у формі адресованих цареві бесід, присвячених аналізу стану сучасних авторів Російської держави й суспільства й формулюванню грандіозної програми їх глибокої перебудови. Метою програми перетворень було досягнення Росією, як найбільш сильною і єдино незалежною слов'янською країною того часу, тих високих цивілізаційних стандартів, які ставили б її на рівень найбільш могутніх неслов'янських держав заходу європейського континенту. Пріоритетні методологічні детермінанти Ю. Крижанича були розроблені в дусі провіденціалізму, однак і тут він не займав крайніх, радикальних позицій, а виходив з того, що божественний промисел визначає лише найбільш глобальні метаморфози в соціальній історії. Ординарна ж соціальна динаміка трактувалася ним як досить природний процес занепаду й зникнення одних народів і розквіту, а отже й приходу на зміну їм інших.

При цьому й у занепаді, і в розквіті народів роль суб'єктивного фактора, на думку Ю. Крижанича, надзвичайно велика. Практично повністю цей суб'єктивний фактор ототожнюється в нього з королем, главою держави. Слід зазначити, що ідея соціальної динаміки, модернізації займає дуже важливе місце у всій соціально-філософській доктрині Ю. Крижанича. Так, говорячи про обов'язок государя, що трактується як мета й завдання державної влади, Ю. Крижанич указує, що гарний правитель “не задовольняється тим, що зберігає державу в колишньому її стані, але завжди прагне зробити її багатшою, сильнішою, гіднішою й неодмінно щасливішою” [2, с. 373].

Основним критерієм соціальної динаміки й організації, особливо її соціально-політичної складової для Ю. Крижанича традиційно є «загальна справедливість», «загальне добро».

Відповідно до цього критерію будується і його класифікація моделей соціально-політичної організації суспільства. Ця схема класифікації держав у Ю. Крижанича, дійсно, в певному смислі аналогічна аристотелівській класифікації, однак ми не згодні з тими авторами, які вважають її тотожною типології держав Аристотеля [3, с. 359]. Хоча в цілому вплив Аристотеля, а також середньовічного адепта Аристотеля Фоми Аквінського відчувається у філософській творчості Ю. Крижанича досить сильно. Він теж виділяє три правильні форми, адекватні критерію «загального блага»: досконале

самовладдя – влада одного, боярське правління – влада деяких кращих, загальноволоддя – влада багатьох. Трьом правильним формам відповідають три неправильні форми, що являють собою «перекручення» перших саме за ознакою порушення критерію: тиранія, олігархія й анархія.

Симпатії Ю. Крижанича цілком і повністю на боці досконалого самовладдя, яке він трактує як необмежену, абсолютну монархію, що в цілому для цього часу можна вважати якщо не оригінальним, то досить прогресивним. На його думку, саме цій формі віддавали перевагу мудрі – «еллінські філософи» і «батьки церкви». Це як би перше обґрунтування ідеальності самовладдя, що спирається на авторитет древніх. Друге обґрунтування, яке спирається на авторитет церкви, полягає в тому, що воно є своєрідною проекцією влади Бога на землю – як Бог єдиний, так і король має бути єдиний. «Усякий щирий король є у своєму королівстві другим після Бога самовладцем і намісником». Цю ідею Ю. Крижанич, мабуть, повністю копіює в Аквіната. Третє обґрунтування, що спирається на здоровий глузд і доцільність, полягає в тому, що тільки єдиновладдя, єдиноначальність може забезпечити ефективне рішення складних завдань у важкий час і в першу чергу такого, як об'єднання слов'янських народів.

Доказом цієї тези служить розгорнутий ним порівняльний аналіз стану справ у Польщі й Московському царстві. Негнучкість польської дворянської “демократії”, що вела до засилля іноземців і фактичного поневолення ними формально незалежного слов'янського народу, служить для Ю. Крижанича найкращим прикладом порочної практики недосконалої демократії, не готової до проведення активної реформістської політики. “При самовладді легко можна виправити помилки й вади правління. Тому що все, що вправі наказати самодержець, виконується без затримки. А при іншому правлінні, де або король неповновладний, або багато правителів, там вади, що проникнули один раз у закони, бувають непоправні й вічні” [там же, с. 548].

Однак де грань між деспотією й самовладдям, що стримує короля й гарантує суспільство від спокусливого скочування в тиранію? На це принципове питання в Ю. Крижанича є досить чітка відповідь. Він виділяє чотири базові передумови, що дозволяють державі досягти процвітання, а уряду – успішно здійснювати процес державного будівництва: благочестя, багатство, сила й мудрість. Саме остання, за логікою всієї творчості автора, займає центральне місце соціально-філософській доктрині, що ним розгортається. Апелюючи до слів Священного Писання, Ю. Крижанич неодноразово й, природно, не випадково звертається до образу царя Соломона, особливо наполягаючи на сказаному в Притчах: “Блаженний той, хто знайшов мудрість і сильний розумом. Краще мати мудрість, ніж срібло і злато”. Боротьба зі знанням розглядається ним як “мудроборческа ересь”, що суперечить Святому Письму [там же, с. 445]. Таким чином, саме знання і є той необхідний гарант «досконалого самовладства», що дистанціює його від деспотії. Отже, є всі підстави говорити, що Ю. Крижанич розробляє концепцію широкого освіченого абсолютизму, де знання доповнює владу, а влада доповнює знання, утворюючи таким чином єдину пару категорій.

Тільки використання раціонального знання, філософії забезпечує ефективне державне управління, уможлиблює вироблення адекватної ситуації курсу державної

політики, є зовсім необхідним для державного й політичного діяча: “Усякий розумний чоловік повинен бути філософом у тих справах, якими він займається, особливо якщо він політик або який-небудь начальник. Якщо начальник хоче вірно судити про речі, він дійсно повинен зрозуміти причини багатьох і пребагатьох речей. Тому що ніхто не судить вірно про яку-небудь річ, якщо не знає, від якого кореня й вершини вона походить або чому, із чого, як і для чого вона створена” [там же, с. 459]. Як співзвучні ці слова відомим ідеям Платона про «царів-філософів» або «царів, що філософствують». Наскільки актуальні ці слова сьогодні!

Принципово важливо те, що погляди Крижанича виходять далеко за рамки добре знайомих на Русі із часів митрополита Іларіона традиційних подань про “мудрого правителя” і загальних побажань про необхідність керуватися в державній політиці здоровим глуздом і моральними принципами. У спеціально створеній загальній градації наук Юрій Крижанич виділяє політику як спеціальний розділ етики, що має свій предмет і свою мету – “науку про управління народом і королівську мудрість” [там же, с. 461] – особливо підкреслюючи її практичну необхідність. “Із усіх мирських наук найбагородніша наука й усім пані – це політика або королівська мудрість. І із всіх наук вона найбільш пристойна королям і їхнім радникам” [там же, с. 461]. У більш широкому контексті Ю. Крижанич наполегливо доводить зв’язок між величчю народу (королівства) і розквітом наук [там же, с. 454]. Таким чином, можна говорити, що Ю. Крижанич розводить ідеї здорового глузду, мудрості в контексті здорового глузду, життєвого досвіду й т.п. від наукового, раціонального знання, явно віддаючи пріоритет у справах організації суспільства останньому. Королівська мудрість – це, мабуть, і є сходження до наукового знання, слідування йому.

Корінний недолік слов’янських народів – так звану ксенофілію або “чужобісся” – незмінно позитивну установку у відношенні до всього іноземного, що приводить до іноземного засилля, і, в остаточному підсумку, до поневолення, – Ю. Крижанич також схильний пов’язувати в першу чергу з неуцтвом, неповагою до наук. Слов’янські правителі, за Ю. Крижаничем, не змогли пізнати силу свого народу й не змогли зрозуміти й оцінити своє неуцтво, а із цього випливають постійні помилки в зносинах з іноземцями [4, с. 78]. Таким чином, знання, наука стають у доктрині Ю. Крижанича, крім усього іншого, й найважливішим фактором слов’янського прогресу й об’єднання. Однак Ю. Крижанича не слід розглядати в дусі класичної альтернативи західники-слов’янофіли, він був супротивником як ксенофілії, так і ксенофобії, виступаючи за активну взаємодію й взаємозбагачення, особливо стосовно культур різних народів.

Основною методологічною передумовою доктрини Ю. Крижанича є розгляд держави як нерівновагої системи, що складається з багатьох суперечливих частин, боротьба між якими веде до її занепаду й руйнування [2, с. 372]. Порівнюючи державу з людським організмом, він підкреслює, що “якби їжею й питвом (а часом і лікуванням) не обновлялася її сила, швидко б вона розвалилася й загинула” [там же, с. 372]. Ю. Крижанич розробляє класифікацію “хвороб державних” і методів їхнього зцілення.

Державне управління, таким чином, являє собою динамічний процес, спрямований на «лікування хвороб державних» і забезпечення прогресу. Передумовою успішного

царювання є зі знанням справи зроблена оцінка стану країни й виявлення, знову ж на основі знання, проблемних сфер, що вимагають реформаторського втручання верховної влади, “тому що так само як лікар, що не зрозумів хвороби, не може лікувати людину, так і політик, що не знає самого себе й свої сили й слабкості, вовіки не може судити про самого себе, правильно вести свої справи й піклуватися про свої потреби” [там же, с. 461-462].

Ретельно розроблена ним програма дослідження – “пізнання” [там же, с. 461-462]) народу є інтегральною частиною всієї його соціально-філософської доктрини. Правитель, на його погляд, повинен послідовно вивчити:

- природні якості свого народу;
- загальні умови країни;
- “житіє” – спосіб життя людей і народу в цілому;
- “силу й слабкість” (переваги й відносні вади щодо інших народів);
- зробити аналіз існуючого права й законодавства;
- з’ясувати сили й наміри (політичні цілі) сусідніх держав і народів;
- розглянути “спосіб використання багатства”, тобто доцільні напрямки й методи господарювання;
- піклуватися про створення зовнішньополітичного образу країни (“приховувати й показувати”);
- оцінити “поради”, що даються іноземцями щодо керування державою.

І тільки на підставі такого великого вивчення приймати рішення.

У вченні про “досконале самовладдя” і “королівську мудрість” (політику) Ю. Крижанича сформульовані основи політичної доктрини, названої пізніше Г.В. Плехановим “методом принципів”, тобто образ дій верховної влади, що реалізує “розумну ідею” всіма наявними в її розпорядженні засобами [4, с. 58]. Надалі вона одержала широкий розвиток як у теоретичних побудовах, так і в практичній політиці правлячих кіл Росії.

Виходячи зі своєї теорії, Юрій Крижанич на практиці піддає розгорнутому аналізу внутрішнє й зовнішньополітичне положення Російської держави, висуваючи грандіозну програму модернізаційних реформ усіх сфер життя держави й суспільства. Безсумнівний інтерес навіть сьогодні можуть представляти для нас ідеї Ю. Крижанича щодо реформування державної економічної політики (упорядкування оподаткування й зниження податкового тягаря, стабільність утримання благородних металів у дзвінкій монеті, активна зовнішня й внутрішня торгівля й захист у ній позицій вітчизняного купецтва, розвиток промислових галузей виробництва, підняття культури й продуктивності праці), реформи культури й народного побуту (мови й писемності, одягу, боротьба з пияцтвом), послідовної гуманізації й стабілізації державного управління (зокрема, надання станам закріплених законом привілеїв, підвищення жалування державним службовцям), військової реформи, реформи міжетнічних відносин і т.д. Частково й в обмеженому виді ця програма реалізовувалася урядами Петра I і його спадкоємців.

Таким чином, повністю обґрунтовано можна стверджувати, що роботи й погляди

Ю. Крижанича вплинули на розвиток вітчизняної політичної думки, на практиці продовживши її знайомство із західноєвропейською політичною філософією епохи Ренесансу й Нового часу. Напевно відомо, що з його ідеями був добре знайомий О.Л. Ордін-Нащокін [5, с. 28], роботи Ю. Крижанича були в бібліотечних доборах Петра I, князя Д.М. Голицина й інших державних діячів Росії [там же, с. 69-70]. Великою мірою філософська спадщина Ю. Крижанича зберегла свою актуальність і для незалежної України, особливо, на наш погляд, це стосується центрального місця й пріоритетної ролі знання, науки в організації державної влади, якщо вона прагне реалізації «загальної справедливості» на шляху слов'янського єднання.

Отже, можна зробити висновок про те, що Ю. Крижанич створює досить розроблену й сильну ідею опори самодержавної влади на знання як необхідну умову процвітання держави й народу. При цьому його великою заслугою можна вважати актуалізацію в цьому контексті саме наукового, раціонального знання, вихід від знання релігійного, з одного боку, і від мудрості здорового глузду, з іншого. У плані розробки ідей опори влади на знання Ю. Крижанич продовжує вітчизняну філософську традицію; нагадаємо, що незадовго до нього з аналогічних теоретичних позицій виступив, наприклад, Станіслав Оріховський. І це дає нам додаткові підстави для твердження про особливу, постійну увагу вітчизняної філософії до меритократичної традиції.

Література:

1. Громов М.Н., Козлов Н.С. Русская философская мысль X-XVII веков. – М., 1990.
2. Крижанич Ю. Политика / Под ред. ак. М.Н. Тихомирова. – М., 1965.
3. См., напр.: История политических учений / Под общей ред. проф. О.В. Мартышкина – М., 2002.
4. Никоненко В.С. Русская философия накануне петровских преобразований. – СПб., 1996.
5. Кусков Ю.В. Прогрессивные тенденции развития общественной мысли и проекты государственных преобразований России 40-60-х годов XVII века. – Иркутск, 1974.

Шелюто В.М.

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА ПРОБЛЕМУ ВЗАЄМОВІДНОСИН МИСТЕЦТВА І РЕЛІГІЇ В ЕСТЕТИЧНИХ УЧЕННЯХ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Проблема відносин між мистецтвом і релігією актуальна і їй приділяється значна увага в літературі з естетики і релігієзнавства. Ця проблема є однією з ключових для розуміння особливостей шляхів розвитку культур різних народів. Її розгляд дає можливість виявити той глибокий зв'язок, який існує між естетичною і сакральною сторонами мистецтва. Особливе місце в процесі розвитку естетичних уявлень займає християнський світогляд, під міцним впливом якого протягом століть ішов процес формування європейської культури.

Проблема відносин між мистецтвом і сферою сакрального знайшла відображення як у працях сучасних західноєвропейських учених, до числа яких належать Г. ван дер Леу, Е. Панофський, К. Гілберт, Г. Кун, Т. Буркхардт та ін. [1; 2; 3; 4], так і в працях вітчизняних дослідників С.С. Аверинцева, В.В. Бичкова, А.Ф. Лосева, Д.М. Угриновича, Е.Н. Яковлева та ін. [5; 6; 7; 8; 9].

Разом з тим деякі аспекти цієї проблеми залишаються до цього часу недостатньо дослідженими. До них відносяться перш за все питання про вплив уявлень про сакральне на формування естетичних поглядів середньовіччя. Нерозробленість цієї проблеми пояснюється тим, що сакральне як метакатегорія ще не цілком засвоєна сучасною естетикою, а в деяких випадках, наприклад, у радянській естетичній науці, навмисно відхилена з ідеологічних причин. У той же час, якщо говорити про релігійне мистецтво, яким було, наприклад, мистецтво середньовіччя, сакральне (священне) становить собою саме ту фундаментальну категорію, без якої воно не може бути взагалі адекватно зрозумілим. Сакральне існує і в художній формі, і в естетичному образі, і в естетичному ідеалі релігійного мистецтва середньовіччя. Тому нехтування цією найважливішою метакатегорією, що виявляє свою присутність у всій системі культури, не є правомірним. Сакральне як найважливіша сторона мистецтва, яке в давню і середньовічну епохи було орієнтоване на релігійні цінності, служить тією основою, завдяки якій і було створено величну споруду людської культури.

Отже, мета даної статті полягає в з'ясуванні місця й ролі сакрального в естетичному процесі неможливе без визначення тих принципових відносин, які складались між мистецтвом і християнською релігією у процесі їх історичного розвитку.

Раннє християнство, що утверджувало примат віри над розумом, у цілому негативно ставилось до мистецтва, яке асоціювалось на зорі християнства виключно з античним і давньосхідним світом. Таке мистецтво в розумінні ранньохристиянських мислителів пов'язувалося саме з язичницькими віруваннями епохи античності. Так, один з апологетів християнської церкви Тертулліан усіяко підкреслював принципову несумісність мистецтва і християнської віри. Стверджуючи, що спасіння може прийти тільки завдяки вірі, Тертулліан вважав за необхідне відхилити античну естетичну традицію, а також не бачив сенсу в раціональному пізнанні світу.

Шелюто В.М. ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА ПРОБЛЕМУ ВЗАЄМОВІДНОСИН МИСТЕЦТВА І РЕЛІГІЇ В ЕСТЕТИЧНИХ УЧЕННЯХ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Внаслідок таких підходів ранньохристиянська думка мало спеціально займалась проблемами художньої творчості. Проте усе ж таки окремі міркування, які так чи інакше порушували естетичну проблематику, були попутно розсіпані в різних теологічних трактатах. Тому з багатьох допоміжних теоретичних побудов, необхідних для написання теологічних трактатів, вважається можливим вилучити й деякі художньо-естетичні уявлення мислителів християнського середньовіччя, таких як Псевдо-Діонісій Ареопагіт, Августин Блаженний, Фома Аквінський та ін.

Позиція Псевдо-Діонісія Ареопагіта, незважаючи на деяку схожість з позицією Тертуліана, усе ж відрізнялась від неї. Ця відмінність полягала саме в тому, що Ареопагіт прагнув поєднати мистецтво з християнством, оскільки вбачав у мистецтві значний сакральний потенціал. Він вважав, що релігійне мистецтво необхідно для розповсюдження і утвердження християнської віри.

Така точка зору християнського мислителя сприяла деякому зближенню мистецтва й релігії й давала можливість існування й розвитку символічного мистецтва в рамках християнської традиції. Це мистецтво, на відміну від мистецтва античності, яке прагнуло до наслідування природи і було засноване на мімесисі, повинно було виявити небачений світ. Свідомість епохи середніх віків внаслідок глибокого впливу християнства була символічною і включала в себе як релігійно-літургічний символізм, так і соціальний символізм і символізм побутового ритуалу. Тому можна говорити про своєрідну семіотику епохи середніх віків, у якій всі цінності, у тому числі й естетичні, виявлялись у знако-символічних формах [10].

Позиція Псевдо-Діонісія Ареопагіта була багато в чому схожа з позицією одного з батьків західного християнства – Августина Блаженного. Августин вважав, що Бог – це “єдина у своєму роді непідробна краса” [3, с. 165]. Він також допускав у рамках християнської традиції тільки символічне сакральне мистецтво, що впливає на душу віруючого. Усе чуттєве в мистецтві ним також категорично відхилялось. Прагнучи набути цільність свого “Я” й перебороти розрив між земним і небесним, Августин вважав, що мистецтво, засноване виключно на мімесисі, призводить до гріховних почуттів і бажань, відмежовує людину від Бога й наближає її до землі.

Визнаючи музику найбільш сакральним з усіх видів мистецтва, Августин проте боїться того, що естетичне начало в музиці поза релігійним змістом, само по собі буде становити серйозну небезпеку для душі християнина, яка замість прагнення до Бога раптом зачаровано заслухається звуками музики як такої. У своїх роздумах Августин допускає певні хитання стосовно цінності музики в релігійному житті.

Ранньосередньовічна культура була переважно “культурою слуху”. Тому стосовно пластичних мистецтв і в першу чергу стосовно живопису і скульптури думка батьків церкви була ще більш двоїстою. Іконоборський рух, який розгорнувся у Візантії і найближчих країнах і отримав покровительство з боку імператорів Ісаврійської династії, становив собою особливу небезпеку для існування пластичних мистецтв, які були представлені в епоху перших християнських соборів переважно іконописом.

Хоча перші століття християнства й відзначені дуже сильною імперсоналістською тенденцією, яка визріла у християнстві під впливом іудаїзму, а потім ісламу, проте,

у зіткненні двох цивілізацій – Сходу (іслам) і Заходу (християнства) – склався персоналістський характер християнської релігії. В естетичному плані це було пов'язано з перемогою іконопоклоніння над іконоборством. Колишньому нігілістському ставленню християнства до естетики, філософії, історії і до всієї попередньої культури було покладено кінець. Але саме переборення цього нігілізму було здійснено не в результаті впливу на християнство будь-якої іншої релігії або культури, а було визначально закладено в самій серцевині християнства, в особі Ісуса Христа. Таким чином, саме ця сакральна ідея пробудила до життя найміцніший естетичний процес, пов'язаний з розвитком символічних начал ікони. Це було єдино правильним для збереження й утвердження християнства виходом в умовах наростаючої ісламської релігійної хвилі.

Як зазначалося вище, уявлення про прекрасне в епоху середніх віків у західноєвропейській естетичній парадигмі були сформовані під впливом Августина. Розглядаючи проблему співвідношення частини й цілого, Августин виводить її на естетичний рівень розуміння співвідношення між прекрасним і потворним. Августин стверджує: “Творець усіх Бог, Який сам знає, де, коли і що потрібно буде або потрібно було створити, відаючи, схожістю або несхожістю яких частин Він утворює красу цілого, той же, хто окинути поглядом цілого не може, дивується уявній потворності частини, тому що не знає, з чим вона пов'язана і чого стосується” (О граде Божиим, XVI) [11, с. 785]. Тому, згідно з Августином, навіть прекрасне, що знаходиться у складі цілого, будучи відмежованим від нього, втрачає свою красу, у той час як саме по собі некрасиве стає прекрасним, якщо ввійде до складу прекрасного цілого [11, с. 785-786]. Свої уявлення про прекрасне Августин Блаженний розвиває також у трактатах “Про безсмертя душі”, “Про порядок”, “Про кількість душі” [12].

Прекрасне розглядається Августином як божествене, сакральне. Усе, що відхилено Богом, перетворюється у потворне. Краса світу – це відображення божественної краси. Бог – це найвища краса, первообраз краси матеріальної й духовної [19, с. 280]. Розуміння краси у Августина багато в чому схоже з її розумінням грецькими філософами, у першу чергу з Платоном і неоплатоніками. Він разом з ними стверджує, що бог “усе розмістив мірою, числом и вагою” (Прем. 11, 21). Таким чином, краса стає Божеством, і проблема сакрального тісно пов'язується з естетичним процесом.

З ідеєю краси у Августина пов'язується ідея порядку. Ця ідея формулюється на сторінках його знаменитого трактату “Про град Божий”: “Отже, світ тіла є упорядковане розміщення частин, світ душі нерозумної – упорядковане узгодження потягів. Світ душі розумної – упорядкована узгодженість суджень і дії. Світ тіла й душі – упорядковане життя і добробут персоніфікованої істоти. Світ людини смертної і Бога – упорядкована покора вірі під вічним законом. Світ людей – упорядкована одностайність. Світ дому – упорядкована відносно управління і покори згода співмешканців. Світ міста – упорядкована відносно управління і покори згода громадян. Світ небесного міста – найупорядкованіше і одностайніше спілкування в насолоді Богом і взаємно в Бозі. Світ усього – спокій порядку. Порядок є розміщення рівних і нерівних речей, що дає кожній її місце” (О граде Божиим, XIII) [11, с. 1028].

Варто відзначити, що християнські уявлення про естетичне на ранньому етапі

розвитку багато в чому протистоять античним уявленням про нього, властивим останньому етапу, пов'язаному з кінцем античного світу. Кінець античного світу характеризувався тим, що естетичне начало в культурі певною мірою витіснило з неї етичне й релігійне начало і стало превалюючим. На відміну від естетичного начала, сакральне, релігійне начало завжди несе на собі відбиток серйозності. Естетичне ж завжди містить у собі елемент гри. Якщо сакральне володіє вищою доцільністю для даної культури, то естетичне становить собою доцільність без цілі.

Християнство, яке висунуло беззаперечний пріоритет сакральних цінностей над естетичними, прагне у свою чергу якісно перетворити естетичне начало. Це перетворення виникає на шляху інтеріоризації естетичного, “залучення” його до сакрального, зменшення в ньому елементів гри. Проте при цьому не можна стверджувати, що християнство ставить перед собою задачу повного придушення естетичного начала. Навпаки, воно прагне його розвинути, але вже в тому напрямку, який заданий сакральним вектором. Християнство окреслює тим самим коло проблем, які можуть бути вирішені естетичними засобами.

Середньовічні мислителі підкреслюють зв'язок між сакральним і естетичним. Вони намагаються побудувати ієрархію форм відповідно до цього зв'язку. Найбільш високо в ієрархії форм стоять ті форми, які безпосередньо пов'язані з основною сакральною ідеєю – Богом. Так, християнський філософ Псевдо-Діонісій Ареопагіт розробив навіть цілу ієрархію духовної сфери, прийнявши за основу критерій, що полягає у здатності ангелів до прозріння, відвертості й тлумачення божественних таїнств, до споглядання божественної досконалості і до відображення божественного світла [14, с. 409]. У цій ієрархії дев'ять “чинів”: у найближчій до божеств тріаді були „серафіми”, „херувіми”, „престоли”, нижче стояла тріада „верховенств”, „сил”, „влад”, ще нижче знаходилась тріада „начал”, „архангелів” и власне „ангелів” [15].

Християнство відштовхувалось у своїх роздумах естетичного характеру від поставленої ще Платоном проблеми ідеї як абсолютного буття. Проте учення про ідеї, яке в епоху античності представляло філософію людського розуму, перетворилось “врешті решт у дещо на зразок логіки божественного мислення” [3, с. 27]. З таким розумінням ідеї були пов'язані три великих питання, які протягом тривалого часу визначили розвиток християнської естетичної думки. Ці питання формулювались таким чином: чи є в Бога ідеї, що передують образам створених речей; чи багато їх у божественному розумі або є тільки одна ідея; чи може Бог пізнавати речі тільки шляхом ідей?

Християнство відповіло на всі три питання майже цілком позитивно, відкинувши багато в чому платонівське розуміння ідеї.

Естетичні уявлення Середньовіччя виходили багато в чому з неоплатонічної ідеї про те, що видима краса – відображення невидимої, яка у свою чергу є лише відображенням абсолютної краси [2, с. 24].

Такий підхід до проблеми прекрасного багато в чому заперечував античний мімізис, стверджував, за словами Августина Блаженного, що “прекрасне притаманне не тільки природним речам, наслідування яким могло б привнести його в художні твори, але що воно існує скоріше у свідомості самого художника й безпосередньо звідси може

бути перенесене в матерію” [2, с. 24].

Суттєві зміни в постановці проблеми сакрального в естетичному процесі намічаються в рамках західноєвропейської схоластики. Її найбільш видатні представники Фома Аквінський, Альберт Великий, Іоанн Дунс Скотт значною мірою відмовляються від неоплатоністської традиції категоричного заперечення цінностей земного людського буття в силу його первородної гріховності.

Західноєвропейські схоласти стверджують, що інтелект – зброя, за допомогою якої людина може пізнавати і божественну ідею, і земне буття. Тому, на відміну від Августина, Фома Аквінський у своїх роздумах виходить з того, що краса земного буття не заперечує духовних устремлінь до Бога. На його думку, людина повинна підкорити Богові не тільки розум, але й спрямувати до нього всі свої духовні сили, і в першу чергу, серце й почуття [15, с. 362].

Фактично в подальшому внаслідок раціоналістичного підходу до проблеми світу, Бога і людини в західноєвропейській схоластиці виникає механічний розрив зв'язку між формою і змістом, загальним і одиничним, який у найбільш яскравій формі і виявляється у мистецтві Ренесансу.

Найважливішою проблемою середньовічної художньо-теоретичної думки була проблема форми і подібності.

Панівним у християнському Середньовіччі було аристотелівське уявлення про мистецтво, яке хоча й знало про взаємостосунки внутрішньої форми і матерій, але не знало про стосунки між внутрішньою формою і зовнішнім об'єктом [8, с. 30].

Це було пов'язано з особливостями християнського мистецтва, яке не працювало з моделлю й не прагнуло до наслідування (мімезису), а створювало твір за тим же принципом, як і природа, тобто виходячи зі сформованого в душі художника образу. Як підкреслює Е. Панофський, “згідно з середньовічним поглядом твір мистецтва – виникає не в результаті взаємодії людини з природою, як вважалось у ХІХ столітті, а через проекцію внутрішнього образу на матерію” [2, с. 30].

Вищезазначене дозволяє зробити такі висновки:

1) між античною філософією Платона і християнською патристикою (Августин) і схоластикою (Фома Аквінський) існує глибокий зв'язок у розумінні ідеї як сакральних сутностей, які створюються і зміщуються Божественним розумом;

2) у християнському мистецтві мімезис вбачався не в наслідуванні природи, а в аналозі діяльності художника і діяльності Творця. Тому основну увагу приділялось вилученню зі свідомості ідей, які досягнуті шляхом містичного споглядання ідей, які повинні бути втілені у тій чи іншій матеріальній формі.

Література:

1. Leeuw G. van der Phänomenologie der Religion. – Tübingen: Mohr, 1970. – 808 S.
2. Панофски Э. IDEA: к истории понятия в теориях искусства от античности до классицизма. – СПб: Аксиома, 1999. – 228 с.
3. Гилберт К., Кун Г. История эстетики. – М., 1960.
4. Буркхардт Т. Сакральное искусство Востока и Запада. Принципы и методы. – М.: Алетея, 1999. – 216 с.

Шелюто В.М. ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА ПРОБЛЕМУ ВЗАЄМОВІДНОСИН МИСТЕЦТВА І РЕЛІГІЇ В ЕСТЕТИЧНИХ УЧЕННЯХ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

5. Аверинцев С.С. Поэтика ранневизантийской литературы.: Наука, 1977. – 320 с.
6. Бычков В.В. *Aesthetica Patrum*. Эстетика отцов церкви I. Апологеты. Блаженный Августин. – М.: Ладомир, 1995. – 593 с.
7. Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения. – М.: Мысль, 1982. – 623 с.
8. Угринович Д.М. Искусство и религия. – М.: Политиздат, 1982. – 288 с.
9. Яковлев Е.Г. Эстетика. Искусствознание. Религиоведение. – М.: Книжный дом “Университет”, 2003. – 640 с.
10. Столович Л.Н. Красота. Добро. Истина: Очерк истории эстетической аксиологии – М.: Республика, 1994. – 464 с.
11. Августин. О граде Божиим. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. – 1296 с.
12. Августин. О бессмертии души. – М.: ООО “Издательство АСТ”, 2004. – 511 с.
13. История эстетической мысли. Т.1. Древний мир. Средние века в Европе. – М.: Искусство, 1982. – 464 с.
14. Вайнтрауб И.В. Священные лики цивилизации. – К.: Техніка, 2001. – 512 с.
15. Псевдо-Дионисий Ареопагит. О небесной иерархии. – М.: РМ, 1994. – 96 с.

Сапенко Р.

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ ИСКУССТВА И РЕКЛАМЫ

Непосредственная связь рекламы и искусства актуализируется на рубеже XIX-XX веков, сначала в США, а потом – в Европе, и связано это с тем, что небывалое развитие американской прессы привело к развитию нового явления – рекламы.

Мир рекламы в Европе и США оказался единой системой, в которой инновации в одной точке земли были быстро усвоены в другой. Но европейская реклама имела своеобразные черты: самым главным здесь стало плакатное творчество, в котором впервые обнаруживается тесная связь искусства и рекламы. Именно в этом состоит существенная разница между Америкой и Европой в понимании рекламы. Американская реклама превращалась в новейшую технологию социальной коммуникации (сообщения), что-то вроде общественной инженерии, где главная роль отводится прессе. В Европе, в частности во Франции (центре культурной жизни рубежа веков), ситуация складывалась иначе. Плакаты, проектируемые графиками, преследующими коммерческие цели, пользовались языком искусства. Но, с другой стороны, плакаты великих художников как Тулуз-Лотрек или Пьер Боннэр являлись такими произведениями, в которых границы между искусством и утилитарной рекламой оказались мнимыми [1, с. 3-15].

Изменения быденной среды человека происходили не только в связи с появлением (инвазией) плакатов, прессы и, благодаря им, искусственно стимулированных событий (промоушн). Изменился также облик улицы. Фердинанд Леже описывал улицу как постоянный спектакль, который восхищал художников. «Язык» искусства оказался очень востребованным для проектирования специфических образов, какими становились витрины магазинов и универмагов.

Цель данной статьи состоит в том, чтобы показать связь рекламы как социального явления с возникновением новых направлений изобразительного искусства XX века.

Опосредованно этот тезис, раскрывающий взаимодействие механизмов бытования рекламы и искусства, подтверждают размышления известного украинского философа В. Личковаха об эстетическом характере художественной деятельности человека: «Теоретики и практики морализаторского искусства не видели влияния эстетического наслаждения на нравственность, вкусы и идеалы людей, их мировоззрение. Они не понимали внутренних, творческих механизмов переживания красоты в искусстве, тех механизмов, которые обеспечивают «поучение через развлечение» («убеждение через развлечение» – добавим мы в контексте рекламы – Р.С.), создают ненавязчивую и деликатную воспитательную силу искусства» [2, с. 39]. Именно эту силу искусства использует реклама для усиления собственной суггестивной природы с самого начала своего существования. Так как реклама является важнейшей составляющей современной чувственной (эстетической) культуры, то она использует механизмы искусства в создании собственных образов и форм.

Все это создавало своеобразное символическое пространство, в котором пресс-материалы, газетные иллюстрации, реклама в прессе и на плакатах, торговые пассажи

предстояли как единое и неповторимое зрелище [3]. Эти явления заметны уже в XIX веке, когда и произошло преобразование публичной сферы жизни человека: развитие универмагов, зачатков массового туризма, массового развлечения, прессы и организации клубов, которые сосредотачивали массы в одном месте. Этим переменам сопутствовала фигура фланера, ставшего необходимым социального персонажа, который занимался организацией массовых гуляний, стал «образцом современного субъекта»; т. е. человека, лишенного отождествленности, реальности, интегральности; того, кто, прежде всего, наблюдает, являясь вечным зрителем; не стремится быть опознанным, хочет быть анонимным свидетелем, не обязанным действовать.

Новая среда каждодневной жизни человека индустриальной эпохи существенным образом повлияла на язык искусства. Она воздействовала не только на художественную технику, но также на то, как стало пониматься искусство. Обращение художников к окружающей действительности выразилось в приобретении т. н. «обыденной точки зрения». Первым шагом, свидетельствующим о произошедшем переломе, стало отречение кубистов от иллюзии об однородности пространства в картине – принципа, обязательного в искусстве после Ренессанса. Также многие художники-авангардисты обращали внимание на аналогию между назойливым ритмом города и миром кино. Они считали, что жизнь в деревне имеет характер повествования, тогда как в городе впечатления следуют одни за другими, накладываются, пересекаются – как в кино. Калейдоскопичная действительность грандиозного города приводила к спрессовыванию визуальных впечатлений, которые накладывались друг на друга. Именно в связи с этим в картинах кубистов и могла появиться множественность перспектив. Например, Фердинанд Леже считал, что живопись и ее извечные функции вытесняются кино и фотографией. Именно они приходят на смену живописному реализму. В связи с этим он вводит категорию «понятийного реализма», которым вынуждена ограничиваться живопись эпохи кино, фотографии и машинного производства. Современный индустриализм радикально изменил восприятие человека, и новая живопись должна была дать свой ответ на вызов новой ситуации.

Современная иконосфера не оставила равнодушной кубистов, как в перспективе использования новых технологий, так и в перспективе новой художественности и нового социального значения искусства. Одним из значимых моментов кубистической революции (или составляющей «понятийного реализма» Леже) оказалось присваивание информационно-суггестивного пространства, которое формировалось посредством зарождающихся масс-медиа и изменяющего облик городского пространства [4; 5]. Первым проявлением реакции на это было включение в пространство картины отдельных знаков, букв и слов. В 1911 году Георг Брак в картинах под названием «Иммигрант (Португалец)» и «Hommage для Баха» вводит буквы с целью подчеркнуть новое – то, что появилось в обыденной среде и что радикально изменило существующую до сих пор сферу знаков и значений¹.

Футуризм однозначно соединял рекламу с искусством, что явилось следствием

¹ Замечания Брака, сделанные им в одном из интервью [6, с. 185].

заинтересованности художников в переменах, происходящих в современной цивилизации. Как известно, основная установка футуризма заключалась в констатации, что новая технология приводит к образованию нового «человека массы», толпы, который, увлечен работой, получаемым от нее удовольствием (блаженством) или порождающей бунт (сопротивление), нуждается в новой форме сообщения (коммуникации), в новой форме духовности, как говорил Маринетти. Этот новый человек кардинальным образом отличался от традиционного человека культуры. Именно футуристы впервые осмыслили и сотворили новую категорию (в новых масштабах) публики, во многом напоминающую будущую публику потребителей масс-медиа, и, прежде всего, телевидения [7; 8; 9].

Следующим шагом в приближении искусства к пространству предметов потребления, к миру маркетинга и рекламы делает Марсель Дюшан.

Деятельность известного художника-дадаиста фиксировала рождающееся явление диффузии (циркуляции, смешивания) культур, ценностей, сакрального и профанного. Массово производимые товары потребления нуждались в интенсифицированной рекламе, которая уже не сводилась к обыкновенной информации. Такой рекламе нужно было пространство высшей духовности, благодаря которой она могла воздействовать на сознание потребителей. В огромных масштабах это явление проявилось в Америке, где массово производимым продуктам придавалось художественное качество исключительно в целях их продвижения на рынке товаров. Совершалось это, собственно, таким же способом, как это делал Дюшан – посредством изменения естественного контекста функционирования предмета, не только с помощью обличения его в художественную форму, но, прежде всего, с помощью презентации его в витрине магазина, в салоне продажи так, как до сих пор презентовались скульптуры и другие произведения искусства в художественных салонах и выставочных залах.

Как пишет В. Бычков, рейди-мейдс Дюшана привели к появлению абсолютно нового, радикального типа деятельности в сфере искусства; они изменили философию искусства, образуя фундамент неклассической эстетики. «Рейди-мейдс – готовые вещи, вынесенные из утилитарного контекста жизни и вписанные в выставочную атмосферу художественной экспозиции, – возводятся в ранг произведений искусства, которые нечего не изображают, не отображают, не символизируют, не выражают, но лишь представляют собой некие самодостаточные вещи в себе. Даже авангардное сознание, несмотря на весь его экстремизм, не было сразу готово к такому параэстетическому радикализму» [10, с. 65].

Развитие массовой промышленности товаров потребления выдвинуло рекламное творчество на уровень самого оплачиваемого занятия для художников. Но их работа в рекламной промышленности воздействовала на распространение мнения, будто реклама может стать инструментом эстетического воспитания. Эти положения были близки романтическим взглядам на искусство многих представителей авангарда, которые также стремились придать рекламе художественное оформление. Взгляд на работу в рекламе как творчество, ничем не отличающееся от других его форм, основывается на убеждении, что художники всегда выполняли либо социальный заказ, либо непосредственные заказы меценатов искусства (Рубенс, Рембрандт и другие).

Достижения авангардного искусства, трансформированные в совокупность «модернистских» средств образности, употребляемых в рекламе, неизбежно стали одним из основных элементов массовой культуры. Именно на этой основе развивались новые формы массовой культуры – радио и кинематограф. На примере радио стало заметно, что реклама является фундаментом развития новых форм культуры. В Америке рекламные агентства финансировали создание первых радиостанций, организовывали и транслировали передачи и программы. Таким образом, радиостанции уже с самого начала стали инструментом воздействия на потребителей. Прославившиеся так называемые «мыльные оперы», которые начали пользоваться огромной популярностью уже в 30-х годах XX века, создавались с помощью рекламных агентств. Посредством рекламы из кинематографа, радио и прессы создавалось единое цельное культурное образование, в котором доминирующим моментом становилось развлечение и потребительский стиль жизни [11, с. 179-228].

В сформировавшейся культуре начинает преобладать реклама, которая без поддержки других форм творческой деятельности, развиваясь без ограничений, без креативной личностной подпитки художественного гения, стала бы мертвой. Собственно модернистское искусство стало научно-исследовательской лабораторией рекламной промышленности и маркетинга. Искусство авангарда являлось не только источником употребляемых в рекламе формальных инноваций, но, прежде всего, областью, в которой можно было производить различного рода эксперименты.

Характер рекламы изменился также и вследствие научных исследований, итогом которых стало утверждение, что реклама представляет желаемый облик и личность потребителя. Следовательно, конструирование рекламных произведений было направлено на стимулирование эмоциональной сферы, т. е оперирование образцами и ценностями символического и иррационального характера. Это вызвало поток образов и знаков, играющих в рекламном тексте доминирующую роль [12, с. 131-132].

Кроме того, менялся сам подход к рекламе. В каком-то смысле дизайнеры рекламы поняли, что их творчество имеет такую же креативную мощь, как и другие виды свободного творчества. Один из основоположников так называемой «креативной революции» Вильям Бернбах (William Bernbach) сказал, что «... реклама – это внушение, но внушение не является наукой, а только искусством. Реклама – это искусство внушения» [13, с. 218-230]. В этом смысле, реклама – это креативность, творчество, основывающееся на продуктивном воображении, которое стремится любому рекламному сообщению придать яркую форму, проявляющую точный, конкретный, доступный Замысел (Идею сообщения – Great Idea) визуального характера. Только так достигается выполнение рекламой суггестивной функции. Это определяло привилегированность образа над вербальной формой, что оказалось сходным с выработанными установками авангарда, который также экспонировал форму. Основанный на авангардной эстетике, образ рекламы приковывал внимание адресата и одновременно позволял транспонировать банальный продукт в совсем иную действительность, которая не имела ничего общего с его первичной функцией. Но, с другой стороны, рекламные сообщения должны были вызывать чувство расположения, быть простыми и непосредственными, а

также содержать определенную степень интриги (драматургии).

С наиболее выразительной реакцией на то, что происходит в обыденной среде в связи с бурным развитием маркетинга и рекламы, мы сталкиваемся в искусстве «поп-арта».

Творчество художников поп-арта является примером размывания границ между тривиальностью, банальностью обыденной жизни и областью искусства. Это связано с формированием нового отношения к произведению искусства и в целом к творческому процессу. Таким образом, они наметили тенденции развития всего американского поп-арта.

Все художники поп-арта полностью осознавали коммерческий и организационный аспект того, чем они занимаются. Они как бы специально, осознанно эксплуатировали новую ситуацию в искусстве и культуре. Именно об этом говорил Де Кунинг (De Kooning), замечая, что известный художник в состоянии продать все, даже банки от пива. Так и произошло. Энди Уорхол, до того как стать известным художником, был признанным рекламным графиком, Розенквист рисовал рекламные эмблемы, Лихтенштейн занимался промышленным дизайном, а Олденбург рисовал иллюстрации к журналам и занимался утилитарной графикой.

Искусство поп-арта формировалось в то время, когда собственный облик приобретала массовая культура. Можно даже сказать, что процессы, происходящие внутри искусства (т. е. внутри «высокой культуры»), впитывали все то, что происходило внутри культуры масс («низкой культуре»). Комментируя, например, события, происходящие в американском искусстве 60-х годов (но замечание касалось всего искусства), Брюс Ньюман (Bruce Newman) заметил, что в эти годы сформировался новый статус художника, который заключался в том, что люди воспринимают все, что имеет печать «руки художника» и что, следовательно, расширило границы творческой свободы¹⁵. С появлением искусства поп-арта (где первый шаг был сделан Дюшан) начинается период абсолютной свободы художника и искусства. Это не могло не повлиять на состояние вновь родившейся культуры, которая стала культурой телевидения, а поэтому привилегированное место принадлежит здесь сфере образности, визуальным значениям.

В этом смысле искусство поп-арта невозможно понимать вне контекста массовой культуры. Например, смысл одной из картин Энди Уорхола определяла банка супа, которую он понимал одновременно как предмет торговли, предмет ежедневного потребления и как объект искусства. В интерпретации Уорхола не существует заметной разницы между областью искусства и областью массового производства и потребления; он как бы соединяет две, до сих пор отдельные практики: потребление (магазин) и духовность (музей), профанное и сакральное. И, как известно, сам стиль работы

¹⁵ Высказывание художника, которое он сделал как один из героев документального многосерийного фильма под названием «Американские предвидения» Роберта Гюса (Robert Hughes) на тему американского искусства с момента рождения по XX век. Он был снят на основе его книги «American Visions: The Epic History of Art in America», Alfred Knopf Publisher, New York, 1997

соответствовал коллективному, машинному производству, о чем свидетельствует само название его мастерской – Фабрика (Factory). Творчество Уорхола воплощает серийность как показатель ежедневной жизни Америки – любая банка супа Кэмпбел похожа на другую, любые телевизионные рекламы, демонстрируемые на разных каналах, либо в точности повторяют, либо очень похожи друг на друга.

Связь гиперреалистов с масс-медиа не заключалась в использовании определенных медиа-средств и характерной поэтики. Она проявилась также в непосредственном отношении к действительности, изображенной в масс-медиа. В этом состояли основные установки не только гиперреализма, но и реализма вообще в особом смысле этого слова, ибо оказалось, что не существует «настоящего» и «прозрачного» реализма и, таким образом, не существует объективного предмета освоения не только в познавательном плане, но, прежде всего, в плане культурном. Косвенным образом это являлось триумфом художественной практики, ибо обнаруживало тот факт, что искусство всегда возвращается (действует) в имманентном для себя мире. Надо добавить, что многие представители гиперреализма начинали личную карьеру именно в области рекламы и, следовательно, реклама постоянно присутствовала в их творчестве не только в смысле техники изображения, но также в плоскости иконографической. Гиперреалисты постоянно тяготели к промышленной и маркетинговой действительности больших городов, т. е. к рекламным знакам, надписям, магазинным витринам, телевизионным представлениям. Начатое поп-артом и гиперреализмом употребление китчевой и «безличной» поэтики рекламы способствовало проникновению массовой культуры в искусство. Давние напряжения между практикой авангарда и массовой культурой постепенно снижались, изменяя, тем самым, облик культуры, предназначенной для масс, и сам облик искусства. В искусстве считается естественным заимствование стилистики рекламы; реклама же без стеснения перенимает средства и язык современного искусства. Это привело к тому, что в 80-х годах XX века искусство, приобретая статус институционализированный, все чаще принимает характер популярной культуры. Так же давняя оппозиция между масс-медиа и искусством, выставляемым в музеях, все более нивелировалась. Оказалось, что мир масс-медиа, массовых коммуникаций, является востребованным пространством для существования искусства и творчества [14, с. 222].

Подводя итоги, следует сказать, что все проекты, выдвигаемые художниками во второй половине XX века, как нечто новое (тот же гиперреализм, лэнд-арт, боди-арт, и др.) коренятся в творчестве поп-арта. Первые манифесты поп-арта появились в середине XX века, и на протяжении последующих 20-ти лет он полностью завладел массовым сознанием. Одновременно с появлением поп-арта был продекларирован постмодернизм. Были провозглашены декреты, определяющие, в каких направлениях может развиваться искусство. Выразилось это в том факте, что в парижском Музее д'Орсай (d'Orsay) впервые в истории рядом друг с другом вывешены произведения живописных школ, не на шутку боровшихся ранее между собой: академизм, импрессионизм, реализм. Под одной крышей оказались «Венус» Кабанела (Cabanella) из официального Салона 1863 года и «Завтрак на траве» Мане из «Салона отверженных». Это ситуация метафорично соотносится с современной культурой в целом – она находится под общей крышей

основного культурного плацдарма – телевидения.

Литература:

1. Crow T. *Modern Art in the Common Culture*, Yale university Press. – New Haven and London, 1996.
2. Debord G. *Spółczesność Spektaklu*. – Gdańsk, 1998.
3. Личкова В. *Переживание красоты*. – К.: Мистецтво, 1987.
4. Leger F. *Funkcje malarstwa*, przeł. J. Guze. – Warszawa, 1970.
5. Porębski M. *Dzieje sztuki w zarysie. Wiek XIX i XX, t. III*. – Warszawa, 1988.
6. *Artyści o sztuce. Od Van Gogha do Picassa*, wyb. I opr. E. Grabska i H. Morawska. – Warszawa, 1963.
7. Banham R. *Rewolucja w architekturze. Teoria i projektowanie w „pierwszym wieku maszyn”*, przeł. Z. Drzewiecki. – Warszawa, 1979.
8. Barczyńska J. *Futuryzm włoski – wielkie tematy 1909-1944 // Plastyka i Wychow, 1/1999*.
9. Baumgarth Ch. *Futuryzm*, przeł. J. Tasarski. – Warszawa, 1987.
10. Бычков В. *Феномен неклассического эстетического сознания // Вопросы Философии. №10, 2003*.
11. Postman N. *Zabawić się na śmierć*. – Warszawa, 2002.
12. Kisielewski A. *Sztuka i reklama. Relacje między sztuką i kulturą*. – Białystok, 1999.
13. Fox S. *The Mirrors Makers. A History of American Advertising*, Heinemann. – London, 1990.
14. Livingstone M. *Pop art. A continuing History*, Thames & Hudson. – London, 1990.
15. Morawski S. *Mimesis i hiperrealizm // Mimesis w literaturze, kulturze i sztuce. Red. Zofia Mitosek*. – Warszawa, 1992.

ДО ГЕНЕЗИСУ ТЕОРІЇ ЛЮБОВЕЗНАВСТВА

Постановка проблеми. Відомо, що освітня діяльність покликана формувати не тільки знання, але і систему морально-етичних пріоритетів суспільства, серед яких любов займає одне з найважливіших місць. Любов являє собою один із засобів пізнання і соціалізації людини, залучення її до системи суспільних зв'язків на основі спонтанної, і разом з тим, внутрішньо мотивованої потреби в русі до більш високих цінностей.

Актуальність проблеми. Вік, що минув, увібравши у себе дві світові війни і серію громадянських воєн, жорстокі тоталітарні режими, увійшов в історію не тільки як час видатних соціальних і науково-технічних досягнень, але і як епоха особливої нелюдськості й агресивності, руйнування загальнолюдських цінностей, масового знищення людей. У нашому суспільстві поширилися байдужість, апатія, заздрість, озлобленість. Усе це говорить про загальний дефіцит любові, про явне її збідніння і звуження її сфери. Сексуальна активність, якою б високою вона не була, не може замінити інші форми самореалізації. Головні труднощі, з котрими зіштовхнуться люди 21 століття, не стільки сексуальні, скільки комунікативні – відчуття самотності, незадоволена потреба в саморозкритті, любов. У цьому сенсі філософія любові – цікава і перспективна проблема, оскільки вона актуалізує деякі світоглядні проблеми; через те що індивіди мають не тільки кількісно різний рівень потреб, але і якісно різні, не зводимі один до одного ієрархії життєвих цінностей.

Розробленість теми. В історії філософії проблему любові піддавали аналізу Платон, Ф. Аквінський, Б. Спіноза, І. Кант, Ф. Енгельс та інші. Тема любові була однією з основних у творчості вітчизняних і російських філософів – П.Д. Юркевича, В.С. Соловйова, В.В. Розанова, В.В. Бичкова, В.Д. Губіна й інших, а також роботи зарубіжних філософів З. Фрейда, М. Шелера, Э. Фромма, Ж. Бодрійара, М. Фуко й інших на цю тему, що вже стали класичними.

Мета статті. У ході історичного розвитку суспільства феномен любові усе більш наповнюється соціальним і особливо моральним змістом, стаючи поступово зразком нових відносин між людьми. Разом з тим критично оцінюються спроби використовувати ідею любові для того, щоб відвести людину від гострих проблем суспільства у сферу сугубо особистих переживань.

Для рішення проблем у просвітницькій діяльності у рамках філософії освіти на соціально-філософському, історико-філософському, психолого-філософському, релігійно-філософському рівнях розгляд феномена любові в історії людства, як необхідної умови національного розвитку, пов'язаний з засвоєнням цінностей моралі, науки, культури.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теорія «любовезнавства» як комплексна сфера людських знань про любов, що пропонується філософському осмисленню покликана формувати людину як активного учасника культуротворчих процесів.

Підставою для розгляду феномена любові можуть виступати наступні теорії в

історії філософії.

Космологічне розуміння любові: любов є начало, що організує Всесвіт у Емпедокла; «Платонічна любов»; проповідь вічної любові до Бога у Томи Аквінського; Марсіліо Фічіно бачив у любові циклічність руху й основну закономірність Всесвіту; любов є досконалість і повне злиття зі світовим інтелектом у Джироламо Бенівієні; любов – це героїчний ентузіазм, що кличе людину до пізнання і скорення природи у Дж. Бруно; «натуральна сила природи» у Б. Спінози; космічна сила, яка поєднує в одне ціле земне і небесне, людину і природу, скінченне і нескінченне, те, що конкретно виявляється в любові до жінки у Ф. Шлегеля; усеєдність, духовна цілісність людства у В.Соловйова; «філософія серця» у П.Д. Юркевича, Г.С. Сковороди, В.П. Вишеславцева.

Поняття любові як соціального почуття розвивалося у вченнях соціалістів-утопістів. Кампанелла («Місто Сонця») розглядав любов як силу, що організує соціальне життя: любов обумовлює не тільки дітородіння, але і виховання дітей, і взагалі все, що стосується їжі, одягу і статевих відносин. У марксистській філософії любов розглядається в тісному зв'язку із суспільно-історичним розвитком. У любові виявляється не тільки те, що дане природою, але і те, що привноситься культурою.

Проблема протистояння тілесного і духовного аспектів любові дає про себе знати й у рамках філософії ХХ ст. З одного боку, широкого розвитку набуває натуралістична традиція інтерпретації любові: пансексуалізм класичного психоаналізу, концепція невротизму Райха, теорія «біологічної недостатності» людини Гелена, трактування Плеснером тілесності як сфери реалізації людської сутності, трактування еросу як фундаментального феномена (поряд із владою, грою і смертю) у феноменологічній антропології Е. Фінка, концепція нейрофізіологічного детермінізму Рорті та ін. Однак, настільки ж яскраво представлені у філософії і альтернативні концепції, що продовжують традицію трансценденталізму в інтерпретації любові. Так, у концепції Тілліха любов оцінюється як сполучна ланка між сакральною і профанною історією: «спалах» сакральної історії у профанну, що відкриває справжній зміст повсякденних подій, вимагає кайроса, тобто видатного, масштабного діяння, яке оголює сакральне підґрунтя повсякденної собуттєвості. Великий кайрос – це грандіозний і радикальний історичний поворот; малий кайрос – це таке відношення людини до людини, коли крізь тканину профанного чітко світиться сакральна основа, за своїм значенням і роллю в історії він рівнозначний великому кайросу. Аналогічно в рамках тенденції аджорнаменто любов розглядається як особистісно створююча сила в «новій антропології» Гвардіні і «філософії інтегральності» М.Ф. Шакка. Сюди ж примикає і концепція Шелера, де любов розуміється як той інструмент, за допомогою якого можливе осягнення глибинних надвітальних цінностей, що відрізняють особистість від так званого «емпіричного індивіда». Сучасна філософія постмодерна пропонує радикально нову стратегію інтерпретації любові. Насамперед, вона містить у собі програму декогнітизації любові, основний пафос якої полягає у відмовленні від класичних парадигм «любов до знання» і «знання за допомогою любові» у П. Слотердайка. Радикально нову орієнтацію одержує в постмодернізмі і семіотичний підхід до феномена любові. Структурний психоаналіз виявив мовну артикульованість несвідомої сфери, що було оцінено як обґрунтування символічної природи бажання

у Лакана. На цій основі в постмодернізмі оформляється філософія “нової тілесності”: “тілесність тексту” Барта, “мислення інтенсивностей” Ліотара, “гра сингулярностей” Батая. У рамках філософії “нової тілесності” несвідоме виявляється природним, але не органічним, а бажання тілесним, але поза фізіологією. За термінологією А. Шеридана, якщо класика була культурою апетиту, то постмодерн – культура невтоленності, що відзначається в “мисленні спокуси” Бодрийара й у “філософії бажання” Делеза і Гваттарі. Контури нової парадигми інтерпретації любові окреслюються в сучасній філософії постмодернізму на стику таких тенденцій, як постмодерністське переосмислення феномена взаєморозуміння в контексті суб’єкт-суб’єктних відносин (Батай, Бланшо, Ф. Джеймсон, Еко), нове – розширювальне – трактування дискурса як засобу комунікації (від Хабермаса до Гоуландера), синтетична тенденція в розвитку екзистенціальної і психоаналітичної програм у сучасній філософії (концепція «буття-один-з-одним» як нероздільного і незливаного у Бінсвангера), розробка ігрових моделей людського існування в сучасній антропологічній феноменології (від Хейзінги і Ф. Фінка до Р. Кайюа), розвиток постструктуралістської концепції естетичних поведінкових практик в «історії сексуальності» у Фуко.

Для кожного нового покоління, що вступає в життя, філософія любові – це таємниця за сімома печатками, фортеця, яку треба підкорити самому, пройшовши нелегкий шлях знаходження і втрат. А минулий досвід – це той самий орієнтир, що допоможе перебороти сумніви і пізнавати велику тайну цього вічного як світ і настільки ж загадкового слова – любов.

Зараз – будь то художня література, мистецтво, релігія чи філософія – потрібно, перш за все, будити в людині здатність любити. Не тільки любити іншу людину, а і любити взагалі, в широкому сенсі – справу, батьківщину, природу, людство. Звідси неминущий інтерес до природи любовного почуття, прагнення зрозуміти: що ж таке любов?

У науковій літературі *любов* визначається як універсалія культури суб’єктивного ряду, що фіксує у своєму змісті глибоке індивідуально-вибірне інтимне почуття, векторно-направлене на свій предмет і об’єктивується в самодостатнім прагненні до нього. Любов’ю називають також суб’єкт-суб’єктне відношення, за допомогою якого реалізується дане почуття. Звертається увага на те, що для носія любові вона виступає як максимальна цінність і найважливіша детермінанта життєвої стратегії, задаючи специфічну сферу автономії: не можна довільно ні викликати, ні припинити любов, ні переадресувати її на інший предмет. Атрибутивним аспектом любові є особливий емоційний ореол її носія, який виражається в душевному підйомі і радісному забарвленні світосприймання. Важно відзначити, що любов є складним комплексним феноменом, оскільки виникає в просторі зіткнення протилежних начал: індивідуального і загальносоціального, тілесного і духовного, суцього інтимного й універсально значущого. Такий граничний характер феномена любові породив в історії культури численні типології її форм, побудовані на підставі різних критеріїв. Так, давньокитайська типологія любові, заснована на критерії її предмета, містить у собі широкий спектр видів любові від еротичної закоханості, чадоловства і патріотизму до меломанії і “любові до неба, усяного зірками”. Класичною

типологією любові за критерієм форми її прояву є антична типологія, що розрізняє такі види любові, як філія, сторге, агапе й ерос. З усіх типологій любові, запропонованих у історико-філософській і культурній традиції, найбільшу роль у розвитку європейської самосвідомості відіграв дихотомічний поділ любові на земну (грішну) і небесну (праведну і святу). Такий поділ є характерним саме для західної культурної традиції і накладає на неї незгладимий відбиток. Одвіч європейська культура у своєму трактуванні любові не відрізнялася від інших культурних традицій: любов мислилася як особлива світова сила, що відіграє найважливішу роль в організації світобудови.

Висновок. Викладаючи матеріал, необхідно прагнути, щоб аналітичне вторгнення до сфери любові не позбавило феномен любові його емоційної насиченості і таїнства, щоб глибина розгляду предмета сполучалася з зацікавленням, щирим відношенням до нього, зі спробою висловитися не тільки про загальновідоме і зрозуміле, але і про те, що лежить на грані розуміння.

Сучасна філософія розкриває феномен любові з погляду раціональності як фізичну, хімічну, біологічну і психологічну реальність і з погляду ірраціональності в її духовній сутності. Тому виникає необхідність узагальнення цих протилежностей у філософському визначенні поняття любові як задачі теорії любовезнавства, про що заявлено в даній статті.

Література:

1. Кон И.С. Человеческие сексуальности на рубеже XXI века // Вопросы философии. – 2001. – № 8. – С. 29-42.
2. Новейший философский словарь / Сост. А.А. Грицанов. – Мн.: Изд. В.М. Скакунов, 1998.–896 с.
3. Философия любви. Ч. 1 / Под общ. ред. Д.П. Горского.-М.: Политиздат, 1990.–510 с.
4. Шигімагіна Л.А. Лінгвістичні і семантичні аспекти філософської категорії “любов”/ / Вестник Национального технического университета «ХПИ». – 2003. – №2 – С.98-105.

ГЕНЕРАЛІЗАЦІЯ ЦІННОСТЕЙ І ЕКОЛОГІЧНА КОМУНІКАЦІЯ

Актуальність проблеми екологічної комунікації набуває особливої гостроти в умовах зростання невизначеності перспектив взаємодії людини і природи. Зважаючи на те, що ставлення людей до природи є опосередкованим їх ставленням один до одного, пошук взаєморозуміння між суб'єктами діяльності щодо природи, тобто екологічної комунікації, стає вкрай необхідним.

Мета даної статті полягає в тому, щоб з'ясувати роль генералізації цінностей у взаємному підсиленні чоловічої та жіночої креативності в екологічній комунікації. Для досягнення цієї мети важливо звернутися до основних висновків комунікативної практичної філософії Ю. Габермаса та інших. Важливо підкреслити діалогічність комунікації, що виразно відображено у роботах М. Бубера. Значну цінність у даному напрямку становлять ідеї системності суспільства Т. Парсонса та Н. Лумана. Нові можливості креативності жіночого та чоловічого начал в екологічній комунікації можна з'ясувати, звернувшись до наукових концепцій Ж. Лакана, О. Вейнінгера, Ю. Бека, Ж. Бодріяра, Е. Ериксона, С. Жижека, В. Розанова, Р. Тарнаса, Н. Хамітова та інших.

За формування самостійного й розумного „я” людство заплатило розривом із первісною стихійною єдністю з природою й протиставленням чоловічого начала жіночому. Важко не погодитися, що набуті при цьому знання були значимими і для чоловіків, і для жінок, тому що по-своєму забезпечували взаєморозуміння стосовно ставлення до природи й сприяли виживанню соціуму. Чоловічий характер західного мислення проявився як у чоловіків, так і у жінок, пронизуючи всі сторони думки й визначаючи найважливіші уявлення про людину й її місце в природному світі.

Так було колись. Але й тепер, коли екологічна ситуація різко змінилася, пошук знання, що є інтерсуб'єктивно значимим, спирається на існуючий запас знань і досвіду, у якому зафіксована домінанта чоловічого начала. Тільки зараз цей запас дає шанс стверджувати, що може відбутися возз'єднання на новому рівні, докорінно відмінному від того, на якому перебувала первинна несвідома єдність. Разом із тим слід пам'ятати застереження Ульриха Бека про те, що протиріччя між жіночими очікуваннями рівноправності й нерівноправною реальністю, між „чоловічими словесами про спільність і чіплянням за колишні канони загострюються і всім суперечливим різноманіттям своїх буденних форм у приватному й політичному житті визначають майбутній розвиток” [1, с. 148].

Знання й досвід сучасних жінок, що реабілітують значення жіночого начала в культурі, не завжди безконфліктно впроваджуються в життєвий світ. Вони руйнують рутину очевидності, а тому є джерелом не лише нових можливостей, а й нових конфліктів. Вони руйнують стару систему взаємних очікувань, вносять дисонанс у звичні способи сприйняття природи, несуть нове у свідомість. Саме тому сьогодні зростає потреба філософського осмислення ситуації взаємного визнання і розуміння. „Розуміти, – зазначав Гадамер, – означає насамперед розбиратися в чомусь, а вже потім,

у другу чергу, виділяти думку іншого, розуміти, що мається ним на увазі. Отже, перша з умов герменевтики – це предметне розуміння, ситуація, що виникає тоді, коли я й інший маємо справу з однією і тією ж ситуацією” [6, с. 79].

Очевидно, що нове співвідношення чоловічого й жіночого начал готовилося не тільки сучасними змінами у відносинах між статями, але й більш широкою поінформованістю, що поширювалася під впливом розвитку науки, технології й повсякденного самостереження. „Але обговорення цього питання, – відзначає Е. Еріксон, – сьогодні припускає визнання того, що спроба „обміну поглядами” може скоріше тимчасово загострити, ніж розв’язати старі протиріччя й невизначеності” [13, с. 280]. І чим вагомішою стає присутність жінки в суспільній сфері, тим витонченішою й гнучкішою стає теоретична база несприйняття незворотності цих процесів. Саме так Євгенія Кононенко у статті **„Межі й метаєжі неістинної жінки”** оцінила уявлення Н. Хамітова про справжню жінку: „Філософський есей Назіпа Хамітова „Філософія і психологія статі” може бути потрактований як банальний чоловічий протест проти остаточної кристалізації жінки в особистість. Здається, філософа, як і пересічного обивателя, дратує актуалізація жіночих людських якостей (розуму, волі), що знаходяться поза статтю. Він не може прийняти того, що значна частина жіночої статевої енергії трансформується в творчу” [10]. До змін, що зумовлюють рівноцінні можливості формування не лише чоловічої, а й жіночої суб’єктивності, належать нові тенденції розвитку й оцінки соціальних систем.

У контексті системної теорії ситуацію, що виникла, можна позначити як біфуркацію можливостей, як ланцюжок якісних і непередбачених змін ролі жіночого й чоловічого начал в екологічній комунікації. І тут нічого не можна пророчити, крім одного: жоден серйозний поворот у людських відносинах не відбувається в тій формі, у якій уявляли його собі попередні покоління.

Не виключена можливість у зміні співвідношення чоловічого та жіночого начал побачити ознаки того, що невідомий нам дотепер фактор їхнього співвідношення буде діяти благотворно. А ряд тенденцій, що складаються при цьому, усупереч деструктивним силам, не перестануть розвиватися в напрямі відновлення й зміцнення зв’язків системи суспільства й природного середовища. Це буде самоорганізація, що запускає взаємно підсилюючі каталітичні цикли креативності чоловічого й жіночого начал, що визнає їхні розходження й взаємні домагання значимості.

Мартін Бубер писав, що на шляху до справжньої комунікації потрібно виступити проти „екзистенціальної недовіри”. Справжнім спів-буттям він називав таку комунікацію, коли кожна людина, яка перебуває в процесі спілкування, ставиться до іншої людини як до певної, саме цієї людини, звертаючись до неї не як до об’єкта, а як до свого супутника в плині життя. „Таємниця” іншого, згідно з М. Бубером, відкривається в „діалогічному спілкуванні”, в „діалогічній зустрічі”. Діалог є синонімом взаємної творчості, взаємного збагачення людей та конкретизацією, справжнім втіленням інтерсуб’єктивності. У справжньому діалозі люди творять одне одного й, водночас, своє спільне життя, не втрачаючи індивідуальності. Важливим є зауваження філософа про те, що це тлумачення мусить виходити не з онтологічної природи особистості, наприклад,

з особистої екзистенції чоловіка та жінки, а з того, що існує (як трансцендентальне для обох) між ними. „По той бік суб'єктивного, по цей бік об'єктивного, на цій вузькій стежині, де зустрічаються Я і Ти, й міститься царство міжлюдського буття” [4, с. 155], – пише він.

М. Бубер підкреслює, що шлях до нової реальності, пошук якої триває, пролягає понад індивідуалізмом і колективізмом. Ця реальність, на його думку, є вихідним пунктом для руху філософського бачення людини у двох напрямках: до оновленого розуміння особистості, з одного боку, й такого ж бачення спільноти – з іншого. Розглядаючи даний висновок філософа у ракурсі взаємодії чоловіка та жінки, відзначимо необхідність артикуляції загальнолюдських прав і реальних можливостей жінок у комунікації. Те, що виникає між людьми, не існує більше ніде в природі, це й є характерною ознакою людського світу. Мова слугує йому просто знаком та засобом, вона пробуджує до життя всяку духовну діяльність. Слід пам'ятати, що „цей міжлюдський простір робить людину людиною, однаке він може на своєму шляху не лише розквітнути, але й змарніти, й загинути” [4, с. 153]. Звичайно, така загроза існує і для чоловіків, і для жінок. Різниця полягає лише в тому, що, окрім перешкод, що впливають із загальнолюдських характеристик буття, є ще й ті, що зумовлені конкретно-історичним буттям жінки у суспільстві. У цьому відношенні позитивні перспективи з'являються завдяки формуванню світогляду, що відповідає конкретним просторовим і темпоральним вимогам. М. Бубер вважає: „Вкорінений у понятті „між” світогляд має з'явитися там, де людські стосунки більше не перебувають (як це було колись) ані всередині окремої людини, ані у всеохоплюючому та всевизначаючому світі загального, але дійсно – між ними” [4, с. 153]. Особливе значення має висновок мислителя про те, що простір буття „між” не є простою неперервністю, а „знову та знову конституюється і є залежним від масштабів людської зустрічі” [4, с. 155]. В умовах патріархального домінування могла йти мова лише про буття жінки „в” суспільстві. Сучасні соціальні зміни формують передумови для реального існування таких відносин „між” чоловіками та жінками, для яких характерними рисами є взаємна поваги та взаємне визнання.

Безсумнівно, що одна з альтернатив сучасному домінуванню чоловічого начала формується в процесі „генералізації цінностей”, у якому опозиція „чоловіче – жіноче” позбавляється конотації „краще – гірше”. Габермас, слідом за Т. Парсонсом, називає „генералізацією цінностей” тенденцію розвитку, що полягає в тому, що ціннісні орієнтації у ході суспільної еволюції стають більш загальними й формальними. Причому у процесі раціоналізації життєвого світу генералізуються як комунікативні цінності (взаємні очікування) [див.: 8, с. 61], так й інструментальні цінності (гроші й влада) [див.: 8, с. 116]. Виходячи з цього, Габермас переформулює парадокс раціоналізації, про що писав Вебер, синтезуючи концепції соціальної та системної інтеграції, життєвого світу й масових комунікацій: „Раціоналізація життєвого світу уможливорює такий тип системної інтеграції, який суперечить інтегративним принципам, засадничим взаєморозумінням, і за певних умов у свою чергу має зворотний дезінтегруючий вплив на життєвий світ” [Цит. за: 8, с. 116]. Якщо системна інтеграція вторгається в соціальну, вважає Габермас, то комунікативно структурований життєвий світ набуває характеру хибного консенсусу.

Цей процес Габермас описує в термінах уречевлення: „Роз'єднання системи і життєвого світу відбувається в середині сучасного життєвого світу передусім як уречевлення: суспільна система руйнує обрій життєвого світу, позбавляється передрозуміння комунікативної повсякденної практики” [Цит. за: 8, с. 117].

Розглядаючи даний висновок через призму екологічної комунікації, можна припустити, що генералізація екологічних цінностей поступово приводить до зменшення можливості її здійснення на основі зразків, стереотипів, переданих і закріплених традицією. Завдяки цьому досягнення плідної екологічної комунікації усе більшою мірою переноситься з визначеної традицією згоди на процеси комунікативного досягнення консенсусу. А для цього варто викрити ущербність ігнорування економічно й соціально значимої ролі жінок у суспільстві, відмовитися від погляду на жінок і природу як на психологічні й рекреаційні ресурси для „виснаженого підприємця-чоловіка”.

Переключення координації дії на механізм взаєморозуміння дозволяє ясніше простежити в загальних структурах роль недооціненого жіночого начала. Але сьогодні, як і раніше, йому приписується статус Іншого, котре варто підкорити, привласнити, обробити, перемогти. Таке відношення до Іншого, по суті справи, й прирікає на стагнацію. Ж. Бодріяр справедливо відзначає: „Будь-яке суспільство, якщо воно хоче зберегтися, змушене змінюватися в нових умовах. Визнаючи Інше поза собою, воно може відкрити нові можливості усередині себе” [2, с. 64].

Якщо розглядати сучасне суспільство як символічно структуроване з метою домінування чоловічого начала, то пошук нових тенденцій у вирішенні екологічних проблем, безсумнівно, варто пов'язувати з переосмисленням цих символічних структур. „Символічне, – вважає Ж. Бодріяр, – це не поняття, не інстанція, не категорія й не „структура”, але „акт обміну й соціальне відношення, що кладе кінець реальному, що дозволяє в собі реальне, а заодно й опозицію реального й уявлюваного” [3, с. 243]. У процесі символізації обидва елементи опозиції утрачають свій принцип реальності. Цей принцип реальності просто фіксує уявлюване протилежного члена опозиції. У бінарній опозиції „людина-природа” „природа” – це просто уявлюване людини. А в опозиції чоловічого та жіночого, що закріплена в традиції й визначає сексуальний принцип „реальності”, „жінка” є просто уявлюваним чоловіка. Кожен член диз'юнкції виключає інший, і той стає його уявлюваним.

Вивчаючи взаємозалежність уяви (фантазії) й насолоди, С. Жижек підкреслює, що Лаканова концепція статевої відмінності уникає пастки злосчасної „бінарної логіки”: в ній „чоловіче” й „жіноче” не протиставляються в подібні низки протилежних предикатів (активне/пасивне, причина/наслідок, розум/почуття тощо), а, скоріше, „чоловіче” й „жіноче” містять у собі відмінну модальність самого антагоністичного співвідношення між цими протилежностями. За Лаканом, „чоловік” є не причиною жінки-наслідка, а особливою модальністю зв'язку між причиною та наслідком (лінійною послідовністю причин і наслідків, за винятком унікального елемента – Останньої Причини), на противагу „жінці”, яка несе натяк на відмінну модальність (таку собі спіральню закручену взаємодію, де причина функціонує як наслідок власних наслідків)” [9, с. 138]. Як наслідок, „чоловіче” й „жіноче” є не двома позитивними субстанціальними сутностями,

а двома відмінними модальностями однієї й тієї самої сутності. Для екофеміністичної теорії, яка вивчає зміни в структурах екологічної комунікації, цей висновок є важливим тому, що він визнає за кожною з даних модальностей можливість змінюватися. Наприклад, щоб „фемінізувати” чоловічий дискурс, іноді досить, на думку С. Жижека, змінити специфічну „тональність” його фантазій і навпаки.

Немає сумніву в тому, що культивування фантазії – необхідна складова людського існування, тому що культура не може самовідтворюватися й розвиватися без провокування уяви. Вивчати можна лише те, що раніше будило уяву. Але підтримуване в суспільстві домінування чоловічого начала привело до того, що процес „начебто завис” на „жінці” як на уявлюваному чоловіка. Такий її статус завжди охоче визнавався в суспільстві. Протилежна ж тенденція замовчувалася або свідомо дискредитувалася. Показовою у цьому розумінні є точка зору Отто Вейнінгера. Він був впевнений, що жінці, „як винятково статевій істоті, бракує подвійності, необхідної для спостереження взагалі й для спостереження своєї власної сексуальності” [5, с. 245]. Жінка, на його думку, „не маючи ніякої душі, нітрохи не прагне де-небудь знайти очищену від усього далекого її душу. У жінки немає ідеалу чоловіка, що нагадував би Мадонну; жінці потрібний не цнотливий, моральний, чистий чоловік, а – інший” [5, с. 375]. Саме тому О. Вейнігер відмовлявся вбачати в жінці суб’єкта уяви й діяльності, закріплюючи таку можливість лише за чоловіком (мужчиною). Але ж його висновки багато в чому є лише умоглядними й упередженими. В історію культури просочувалася й іншого роду інформація, що дає привід для сумнів про однозначну вірність припущень О. Вейнінгера. Так, відомий англійський спеціаліст з проблем міфології Роберт Грейвс посилається на гіпотезу С. Батлера (*Butler, 1835-1902*) про те, що автором „Одисеї” була жінка, а саме героїня поеми Навсікія [7, с. 550]. Сьогодні подібних прикладів переоцінки ролі жінок в історії та культурі можна знайти чимало. Однак тут важливо підкреслити лише одне: цілком вірогідно, що культурою минулих часів жінки були поставлені в умови, які не надавали їм простору для відкритої творчої самореалізації.

Р. Тарнас, вивчаючи історію європейської раціональності, визнає існування такої тенденції: „На певному рівні „мужчину” західної інтелектуальної традиції можна розглядати просто як породження суспільних умовностей, як „помилкову універсалію”, використання якої, з одного боку, відображало пануюче становище мужчини у суспільстві, а, з іншого боку, сприяло існуванню такого становища” [12, с. 433]. Аналогічний висновок ми зустрічаємо й у О. Вейнінгера: „Імовірно, при позачасовому емпіричному акті творіння людини чоловік забрав собі одному все божественне – душевне; зрозуміло, ми не в змозі пояснити, у силу яких спонукань могло так статися. Цей злочин проти жінки він виправдовує стражданнями любові, у якій він намагається повернути жінці душу, що відняв у неї, тому що почуває себе винуватим у викраденні цієї душі. І саме перед коханою жінкою ця загадкова свідомість провини гнітить його сильніше всього. Безнадійність спроби повернути душу, що має метою спокутувати провину, може пояснити, чому не буває щасливої любові” [5, с. 376]. Але Вейнігер, мабуть, й сам злякався такого висновку, а тому поспішив назвати його „непоганою темою для драматичної містерії”, що, на його погляд, занадто далеко виходить за межі

науково-філософського дослідження.

Проблема визнання ролі жіночого начала в культурі особливо загострюється, коли мова йде про вступ жінок і чоловіків не в уявлювані, а в партнерські відносини, що мають ґрунтуватися на діалозі й взаємному визнанні. Саме тому концепція генералізації цінностей, що розробляється комунікативною практичною філософією, набуває сьогодні особливої актуальності. Тут слід підкреслити, що генералізація цінностей має не лише негативні наслідки, що ведуть до уречевлення відносин. Вона створює також певні умови для вивільнення й визнання жіночого начала. Раціоналізація життєвого світу, що є єдиною для жінок і чоловіків, розширює діапазон можливостей жінки у здійсненні екологічної комунікації. Відбувається подальше опосередкування комунікації. Завдяки цьому, безпосереднє мовленнєве взаєморозуміння, що спочатку ґрунтувалося на традиції, у подальшому розвитку або удосконалюється, або відсувається на задній план іншими механізмами координації дії. У результаті для задоволення зростаючої суспільної потреби в посттрадиційних формах координації екологічних дій можуть використовуватися, по-перше, раніше розвинуті механізми взаєморозуміння, наприклад, по-новому артикульовані символи природи та жінки як стримуючі або стимулюючі фактори екологічної комунікації. По-друге, можуть створюватися нові механізми, що заміщують мовну комунікацію й рятують тим самим від зайвих зусиль пошуку згоди й ризиків незгоди. У даному випадку мова йде про юридично закріплені й спочатку контрольовані державою механізми визнання жіночого начала в екологічній комунікації. Надалі не виключена можливість їхнього органічного включення в структури життєвого світу. У цьому розумінні правий був В.В. Розанов, коли писав: „Ось де відкривається перед жінкою велика задача. Це – задача переробити нашу цивілізацію, наблизити її до свого типу; скропити сухі її риси вологістю материнства й стислу „діловитість” – млістю й поезією дитяти...” [11, с. 243].

Література:

1. Бек, Ульрих. Общество риска. На пути к другому модерну. Москва: Прогресс-Традиция, 2000.
2. Бодрийяр, Жан. Америка. – Санкт-Петербург, Владимир Даль, 2000.
3. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. – М.: «Добросвет», 2000.
4. Бубер М. Перспектива // Сотниченко Л.А. Першоджерела комунікативної філософії. – К.: Либідь, 1996.
5. Вейнингер О. Последние слова. Пол и характер. – Мн.: “Поппури”, 1997.
6. Гадамер Г.Г. Актуальность прекрасного. – М.: Искусство, 1991.
7. Грейвс Р. Мифы Древней Греции. – М.: Прогресс, 1992.
8. Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. Підручник. – К.: Лібра, 1999.
9. Жижек, Славой. Метастази насолоди. К.: Видавничий дім „Альтернативи”, 2000.
10. Кононенко, Євгенія. Межі й метамежі неістинної жінки // Виднокола, Internet видання Київського Інституту Гендерних Досліджень, Число № 1. – <http://www.vidnokola.kiev.ua>.
11. Розанов В.В. Женщина перед великою задачею // Розанов В.В. Приложение к журналу «Вопросы философии», Том 1. Религия и культура. М.: Изд. «Правда», 1990. – С. 228-247.
12. Тарнас Р. История западного мышления. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1995.
13. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – М.: Издательская группа «Прогресс», 1996.

КОММУНИКАТИВНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ КАК НЕОБХОДИМАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

На современном этапе развития лингвистики углубление в исследовательской практике подхода к языку как к средству общения вывело на первый план все, что так или иначе связано с его коммуникативной функцией, которая соединяет в себе все свойства языка, способствующие обслуживанию им человеческого общества на протяжении его истории. Ориентация на коммуникативный процесс в то же время означает ориентацию на текст, являющийся, по мнению М.А. Гвенцадзе, «динамической коммуникативной единицей высшего порядка, посредством которой осуществляется речевое общение» [1, с. 3].

В коммуникативной функции язык проявляет свою знаковую сущность, благодаря чему коммуникация становится важнейшим фактором формирования индивида как социальной личности, формирования профессионально компетентной и глубоко значимой для общества личности, проводником установки должного статуса.

Представители одной языковой общности по-разному строят такую коммуникативную единицу, как текст, влияющую на различные сферы общения, выполняющую различные задачи: вариации в зависимости от социальной ситуации, от того, где осуществляется текстовая коммуникация. Таким образом, коммуникация в сфере производственной деятельности является фактором, лежащим в основе конструирования текста как коммуникативной единицы.

Поэтому весьма актуальным представляется задача создания профессиональных фразариев по отдельным специальностям на украинском, русском, английском и др. языках.

Подход к тексту как к основной единице речевой коммуникации означает такое его изучение, при котором в центре внимания будет стоять не только внутренняя структура текста, но и факторы, определяющие прохождение конкретного текста в условиях реальной ситуации. Под реальной ситуацией Г.В. Колшанский понимает условия, в которых «действуют конкретные коммуниканты» [2, с. 5].

Такой подход к анализу текста выявляет соотношение семантики и структуры текста, которые обуславливают не просто формирование смысла текста, но прежде всего выполнение конечной цели в процессе самой коммуникации в процессе обмена информацией.

Впервые понятие «коммуникативная компетенция» было использовано в трудах Р.Т. Белла, З.И. Шмидта, М.А. Гвенцадзе и др. Под коммуникативной компетенцией понимается способность построения, понимания и правильного использования типов текста, обусловленная нормами речевого этикета в конкретном языковом коллективе и умением учитывать специфику конкретной ситуации [1, с. 3]. Оно было противопоставлено понятию языковой компетенции, которым оперировала порождающая грамматика (генеративная лингвистика) и под которым подразумевается

способность построения и понимания грамматически правильных предложений.

Современная коммуникативная лингвистика своими достижениями во многом обязана успеху смежных дисциплин и в первую очередь психолингвистике, которая изучает процессы речеобразования. В разработке модели речевой деятельности и психофизиологической речевой организации человека большая роль принадлежит Л.С. Выготскому, который исследовал специфику внутренней речи и механизмы ее перевода во внешнюю речь [3].

При профессиональном общении внутренняя речь отличается не только «обеззвученностью», но и, главным образом, своим специфическим строением. Синтаксис этой речи предельно сжат: все, что представляется мыслящему субъекту самоочевидным или хорошо известным, опущено. Между внутренней речью и ее передачей речи эксплицитно располагаются фазы внутренней подготовки речевого акта. Для осуществления перехода к внешней речи необходимо провести предварительную работу по преобразованию и совершенствованию внутренней речи. Внешняя речь изначально ориентирована на слушателя, говорящий должен считаться с уровнем знаний слушателя. Знание участниками коммуникации определенных фактов существенно влияет на форму и степень словесной экспликации.

Функциональной системой, в которой происходит формирование коммуникативных средств, является совместная деятельность людей, или «пусковой механизм речевого сообщения», по терминологии Л.С. Выготского [3, с. 47]. Общественные взаимоотношения и соответствующие им виды социальной деятельности определяют целеустановку каждого отдельного коммуниканта, каждого коммуникативного процесса, коммуникативная же целеустановка является, в свою очередь, решающим фактором для каждого коммуникативного акта, а следовательно, и для организации текстов.

По мнению исследователей в области лингвистики текста акт речи индивидуален [1; 2]. Но само преобразование языка в речь, мысль в документ происходит в силу определенных установок, стереотипов, свойственных участникам текстовой коммуникации. По мнению Е.Ф. Тарасова, «причину стабильности языковой коммуникации следует искать не в наличии у коммуникантов сформированных навыков и умений говорить – это только условие, – а в стабильности социального взаимодействия, которое, собственно, и запускает языковую коммуникацию в форме, адекватной этому взаимодействию» [4, с. 97].

По мнению В.Г. Гака, профессиональные клишированные тексты в силу общности опыта у коммуникантов (общая специальная подготовка, общие знания) характеризуются рядом особенностей [5]. К ним относятся: ситуативность профессиональных клише, определенная степень компрессии, исчерпывающая информативность при отсутствии избыточности.

В формировании профессиональных клише огромную роль играет пресуппозиция – совокупность предварительных знаний собеседников о предмете отправленной и полученной информации, о предмете речи, свидетельствующих об истинности высказываний. Пресуппозиция предопределяет само появление текста, а также позволяет устранить семантические компоненты, известные коммуникантам из типичной

ситуации. Так как представители одной специальности, профессии имеют четко ограниченную сферу общих фоновых знаний, то профессиональные клишированные тексты характеризуются высокой степенью конденсации смысла, достигаемой разными видами компрессии: словесной компрессией (опущением целых номинаций), семической компрессией (опущением сем в номинациях), структурной компрессией (опущением связующих элементов).

Цель данной статьи заключается в определении языкового общения, основного места и роли канала коммуникации в системе межличностных отношений.

Эффективность деятельности человека практически во всех сферах определяется прежде всего способностью к переработке информации. Основной единицей коммуникации, представляющей способ хранения и передачи информации, является текст. Разные люди в зависимости от своего жизненного, читательского и социального опыта могут воспринимать один и тот же текст по-разному.

Понимание текста предполагает идентичность выводов, сделанных получателем информации, с замыслом автора. Необходимым условием адекватного восприятия закодированной в тексте информации является:

- понимание эксплицитно оформленной части сообщения;
- декодирование эксплицитно не выраженных, но имплицитно содержащихся в тексте элементов значения.

Высокая степень имплицитности (скрытности) характеризует профессиональные тексты, используемые в типических ситуациях официально-делового общения, ибо наличие у коммуникантов общих фоновых знаний, специальной подготовки способствует свертыванию конструкций и их превращению в воспроизводимые тексты клишированного характера.

Общезыковой закон экономии усилий проявляется в стремлении говорящего все сократить, упростить, стереотипизировать, унифицировать до минимума. Интересы слушающего ограничивают эти попытки. Слушающий устанавливает предел, переступить который означало бы нарушить понимание. Общий круг интересов, общая специализация говорящего и слушающего, воспроизводящего и воспринимающего, адресата и адресанта обуславливают максимально высокий «порог понимания» клишированных текстов в профессионально-трудовой деятельности людей. Этим объясняется возникновение в результате аббревиации первичной информации текстовых аббревиатур, несущих концептуальную информацию о первичном содержании. Использование большого количества профессионализмов в специализированных текстах также преследует цель экономии усилий коммуникантов, так как профессионализмы имеют характерное свойство – краткость, то есть репрезентируют количественную экономию.

В результате стало возможным определять степень владения языком через степень владения типами текста: чем большее количество типов текста может продуцировать, понимать и использовать коммуникант на том или ином языке, тем к большему количеству текстовых актов он может подключиться. В связи с этим изучающий такую языковую коммуникацию, как текст, должен не только накапливать знания о

взаимосочетаемости языковых единиц, но и усваивать нормы социально-типового использования языка в коммуникативных ситуациях.

Из вышесказанного мы делаем вывод о том, что в современном обществе, в век новаторского мышления и глобализации информационных потоков, необходимой составляющей подготовки специалиста является коммуникативная компетенция. Будущих юристов, экономистов, менеджеров, документоведов и т.д. необходимо учить не только тонкостям своего мастерства, но и умению владеть социально значимыми текстами клишированного типа.

Текст является номинацией особого рода, весьма отличной от лексической номинации. Однако особенности языковой коммуникации отдельных профессиональных групп исследованы лишь на лексическом уровне. В том или ином объеме учтен лексико-фразеологический слой языка, обслуживающий профессиональные нужды людей и именуемый терминологией. Но текстлингвистические исследования последних лет указывают на необходимость изучения клишированных воспроизводимых текстов, используемых в профессиональной коммуникации. В каждой профессиональной деятельности можно выделить ограниченное количество устойчивых фраз клишированного типа, которые приобретают терминологическое значение даже в том случае, когда в состав фразы не входят термины. Полное раскрытие семантики такого клишированного сообщения происходит лишь в составе фразария данной специальности.

Литература:

1. Гвенцадзе М. А. Коммуникативная лингвистика и типология текста. Тбилиси, 1986.
2. Колшанский Г.В. О смысловой структуре текста. Лингвистика текста. Москва, 1974.
3. Выготский Л.С. Мышление и речь. Москва-Ленинград, 1934.
4. Тарасов Е.Ф. Некоторые основания социолингвистической интерпретации текстов // Сборник научных трудов Московского гос. пед. института ин. яз. Выпуск № 41, Москва, 1980.
5. Гак В.Г. Высказывание и ситуация. ВЯ, 1989, №1.
6. Кацнельсон С.Д. Речемыслительные процессы. ВЯ, 1984, №4.
7. Лингвистический энциклопедический словарь. Москва, 1990.

Дмитренко М.И.

ДУХОВНАЯ КОММУНИКАЦИЯ В ДЕЛОВОМ ОБЩЕНИИ

Духовная компонента делового общения представлена системой ценностно-оценочных смыслов и возникших на их основе отношений. Она актуальна в осуществлении тех процессов, которые имеют первостепенное значение не только для организации дела, но и для существования сообщества, коллектива, что приводит его в движение от замысла до результата. Духовные ценности, которые включены в систему контактов, связей, взаимодействий в деловом общении касаются, прежде всего, вариативности состояния поведения, сознания, качеств характера его участников.

Деловое общение требует слаженности, единства действий, которые только и возможны в связи с соответствующими им явлениями духовного порядка, получивших в различных исследованиях такие обозначения, как корпоративный дух или предпринимательский этос. Это то, что представляет собой чувственно-интеллектуальную и нормативно регулятивную устойчивую систему, полагающую такие коммуникативные акты, как партнерство и сотрудничество.

Цель данной статьи заключается в выявлении тех духовных доминант, которые наделяют деловое общение устойчивостью и эффективностью гуманистического направления.

Проблема осмысления феномена «духовность» в последние годы нашла широкую и оригинальную трактовку в трудах отечественных исследователей, что обусловлено значимостью проблем, происходящих в современном обществе и требующих анализа с позиции гуманизма и общественного прогресса. Авторы обозначают не только свои позиции относительно интерпретации духовного, но и предлагают методологические принципы изучения как данного феномена, так и производных от него. В этом отношении анализ зависимости духовной сферы общества от изменений в социально-экономической сфере наиболее отчетливо прослеживается в переходные периоды (О.Г. Данильян). В духовной сфере переходного общества часто наблюдается доминанта локальной, групповой условности над общенациональной, общечеловеческой. Выявляется тенденция, когда значительная часть населения присоединяется к группам и институтам, которые представляют местный или региональный интерес. Это в свою очередь также приводит к размыванию духовной сферы общества, появлению в ней расходящихся или противоположных базовых ценностей и интересов [4, с. 3-5]. В такой ситуации, как подчеркивает Н.С. Кораблева, вопросы духовности наполняются новыми импликациями и современными рефлексиями [5, с. 9]. И.В. Степаненко в своих трудах развивает мысль о возможности духовной реформации, концентрируя внимание на необходимости в настоящее время обращаться к формированию и сохранению универсальной инфраструктуры, связанной с представлениями о глобальном этосе. [10, с. 11-12].

В духовной коммуникации делового общения заключены основные тенденции реформирования духовной природы социального, воспроизводимой в индивидуальных

формах духовной активности и существования партикулярных систем, а именно организации коллективной ответственности, консенсуально-коммуникативной рациональности, переходе к «новой аскезе», что обосновано представителями зарубежной философско-культурологической мысли, а именно К.О. Апелем, Г. Йонасом, Й. Хейзинга и др. «Новая аскеза», выдвинутая И. Хейзинга как принцип духовного очищения, объединяет людей в их эмоционально-чувственном порыве к самообладанию, в выявлении критерия и меры могущества и наслаждения. Речь идет о чувстве международной солидарности, межкультурных контактов, «интернациональном чувстве, подразумевающим сохранение национальности [11, с. 363 – 364]».

Исследование духовных детерминант в коммуникативном пространстве делового общения требует уточнения понятия «духовность». В объем данного понятия входит тот багатогранный пласт социокультурных проявлений собственно человеческого существования, который связан с ценностно-смысловым отношением человека к самому себе и продуктам своей деятельности, в результате которой возникает нормативный идеал как совокупный образ и образец индивидуальной или коллективной деятельности, соответствующий представлениям о благе. Категория «духовность», если она обращена к индивидуальному бытию человека, выступает как совокупность внутренних качеств чувственно мыслительного порядка, отражающая целостную эмоциональную волевую сферу человека, как динамику к возвышенно-совершенному и рационально обновленному. В таком употреблении понятие «духовность» соотносится с понятием «душевность», хоть и отличается от нее.

«Духовность» используется также для характеристики социума с точки зрения его ценностно-смысловых и нормативно-регулятивных координат, вхождения их в систему позиций и детерминант, влияющих на прогрессивно-гуманистические тенденции, выбор приоритетов, ориентированных на благо как индивида, так и социокультурного континуума в целом.

Для исследования духовной коммуникации делового общения, как ее сущностной, так и функциональной характеристики, будет использована трактовка духовности как философской категории, которая обозначает актуализированный внутренний потенциал человека, реализующий себя в эмоционально-чувственных и творческих преобразованиях в создании различного рода отношений (контактов, связей, взаимодействий) с самим собой, другими людьми, тем или иным сообществом или обществом в целом на основе ценностно-оценочных и смысловых значений, эмоционально-чувственных переживаний.

Субъектами выступают партнеры или сослуживцы, действия коммуникативного характера, которыми и создается тот духовный потенциал, который именуется содружеством. Коммуникативные действия по сравнению с целенаправленными действиями предполагают взаимопонимание общей для действующих лиц ситуации. Совместные усилия являются результатом интеграции не только и не столько телесно (быть рядом), но и иметь единый интерес, общие идеи, стремиться к одной цели, исповедовать единые ценности. Главным критерием таких отношений, по мнению Х.-Г. Гадамера выступает «претензия на истинность». Она реализуется в различных

социальных актах, которые представляют собой способ трансляции и хранения духовно ценного [1, с. 35].

В деловом общении духовные принципы коммуникации сконцентрированы в понятии «содружество». Оно основано на процессуальной совместной духовно-практической деятельности людей и способствует их сближению, невзирая на статусные и ролевые дифференциации Содружество основывается на неинституализованных и несанкционированных отношениях взаимопомощи, поддержки, покровительства, содействия.

Инструментально экспрессивным выражением содружества в деловом общении, как собственно и в любом другом, выступает дар. Дар не только визуализирует контакт, обмен, расположение, но и персонифицирует его участников. В деловом общении дар строго регламентирован. Регламентация дара (кому, сколько, когда и по какому поводу) призвана в деловом общении очерчивать круг выражения личной привязанности, дабы подчеркнуть официальный сакрамент «дела». Это касается, прежде всего, дипломатического протокола, политических отношений, многообразия официальных контактов. В этом случае принято определять субъектов, вступающих в процесс обмена дарами, уточнять место и время процедуры дарения, а также вещественное выражение даров, дабы исключить корысть, подкуп, коммерческую интригу и, напротив, продемонстрировать уважение, признание, благодарность. Отказ от подарка в деловом общении возможен в том случае, если он имеет явно меркантильный или провокационный характер, либо вид откровенно коммерческой услуги. Дары, которые используются в деловом общении, приобретают символический характер, освобождая процедуру от морально-психологического оттенка, связанного с проявлением тех или иных личностных пристрастий. Они скорее выступают как знаки внимания сотрудников и партнеров друг к другу взаимном уважении (см. Проценко О.П.).

Установка на дружелюбие как способа закрепления доброжелательности и готовности к контексту и диалогу крайне важна в духовной коммуникативности делового общения. Она является формой решения спорных вопросов и проблемных контактов. Благодаря ей осуществляется диалог между партнерами. Дружелюбие не вызывает отрицательных эмоциональных реакций: не создает чувства страха или неуверенности, компенсирует эмоциональные затраты, исключает насилие.

Дружелюбие лежит в основе содружества, которое способствует поддержанию интеракции. Отсутствие его может сказаться на прекращении делового общения, когда один из партнеров будет чувствовать себя свободным от обязательств, воспринимая отсутствия дружелюбия как нажим или давление. Если отношение дружественное, то тогда отсутствует какие-либо жесты ограничений в отношениях партнеров друг к другу. Существенным фактором в установлении содружества, создающего доверительность в деловом общении, занимает засвидетельствование исповедуемых ценностей. «Засвидетельствование (манифестация, практическое воплощение) ценности, – пишет польский исследователь А. Гжегорчик, – сообщает словам отчетливый смысл. Человек, который встречается с деятельностью, реализующей определенную ценность, начинает понимать этос данного человека, а также те словесные формулировки, в которых этот

этос находит свое выражение» [2, с. 59].

Дружелюбие или дружественность выступают духовной ценностью в деловом общении. Они социально обусловлены и основываются на необходимости совместных усилий, которые рождают особого рода привязанность, расположенность людей друг к другу. «Если мы устраним из природы узы благожелательности, – наставлял Цицерон, – то ни дом, ни город не уцелеют, даже обработка земли прекратиться» [12, с. 76].

Содружество в деловом общении как коммуникативный акт, включается в реализацию социального статуса и проигрывание ролей в сценарии делового общения, не отождествляясь с ними и не заменяя их, т.к. оно обусловлено не структурой, а нуждами той социальной организации, которая реализует цели, в которых заинтересованы все его участники.

В терминологическом значении содружество соотносится со словом дружба. Оно производно от него и по смысловому значению, при этом совпадая с ним в определенной степени.

Содружество как духовная компонента делового общения представляет собой нечто промежуточное между дружбой и товариществом, возникшее на основе отношений ответственной зависимости. Оно всегда специализировано и в отличие от дружбы может быть свободно от любви и сильной эмоциональной привязанности, полагая уважение и симпатию. В содружестве отсутствие интенсивного обмена эмоциональными переживаниями восполняется характерной для товарищеских отношений чувством солидарности, общей заинтересованностью делом, удовлетворением от его результатов. Товарищество предполагает некую дистанцию, связанную с уважением личного мира другого и не подразумевает высокую степень терпимости, а именно того, что возможно в истинной дружбе. Избегать публичной критики, сослуживцам или подчиненным воздерживаться от замечаний в присутствии третьего лица, не докучать просьбами еще не значит снижать уровень духовного потенциала в общении. В экстремальной ситуации содружество в деловом общении может оборачиваться и альтруизмом, и возвышенными переживаниями, заботой, доверием, героическими свершениями.

Вместе с тем содружество выступает средством поддержания единства действий, – средством, которое предупреждает несогласованность, снижает степень эмоционального диссонанса участников делового общения. В его основе – равенство, услуга, взаимная выгода от совместных усилий. В деловом общении дружественный настрой соответствует доброму намерению, которое может быть результатом рационального обоснования. Здесь в отличие от подлинной, истинной возвышенной дружбы требуется формальное равенство – не давать больше, чем получил сам, но и давать не меньше, чем получаешь. («Банк взаимных обязательств», «кредит доверия»). Для участников делового общения важна определенная степень общности в делах, помыслах и желаниях, которая предполагает некую снисходительность в отношении отдельных индивидуальных качеств личности и их оценки.

В основе содружества лежат совместные усилия. Оно и выступает как взаимодействия между субъектами, в основе которых лежат отношения по поводу решения конкретных производственных задач или намеченных целей.

Деловое общение в современном обществе испытывает на себе влияние общих социальных проблем (социальной мобильности, интенсивности контактов, ускорения ритма жизни и ее стандартизация, повышение значения ролевого и статусного конструирования отношений), что не может не сказываться на специфике его духовной основы. Последняя не столько теряет свое значение и наполненность, сколько сводится в своем проявлении к социально-практической целесообразности.

В результате чего сотрудничество в деловом общении предполагает некую усеченность в эмоционально-экспрессивном проявлениях, снижение степени интимной откровенности, расширение информационно-коммуникативного пространства. Оно исключает все то, что мешает делу – отвлекает, отнимает время, замедляет процесс. При этом в деловом общении значительно возрастают роль элементов диалогичности: взаимопомощь и взаимоподдержка, согласованность во мнениях и взглядах, уважение к достоинству личности, почитание верности, честности, порядочности.

Соблюдение вежливости обеспечивает поддержание между людьми такой социальной дистанции, которая снимает эмоциональное напряжение и уменьшает возникновение открытых форм противоборства. Вежливость как способ осуществления различных контактов включается в общий интерес участников общения. Она представляет собой ту обязанность, которая существует как негласный и документально не зарегистрированный договор в совместных действиях.

Содружество продуцирует темпоральность, способствуя эмоциональному сближению в деловом общении, в котором, может, и не реализуется возвышенный принцип истинной дружбы, зато создается фон уважительного отношения к неповторимой индивидуальности каждого участника общения.

Дружественность в деловом общении носит добровольно-принудительный характер, поскольку вмещается в обязанность как производственная необходимость. Она в деловом общении приобретает, наряду с эмоционально-экспрессивным, еще и инструментальный характер.

Содружество предполагает привязанность. Греки называли это «*storge*». Это слово богато по своему смысловому значению. Оно обозначает склонность, тягу, влечение человека к человеку безотносительно к возрасту и полу или живому существу, занятию, делу. Главное, чтобы это было своим и давно знакомым. Привязанность не требует родства или совпадения интересов. Она присутствует неявно, воплощается в импульс необъяснимого, бессознательного и осуществляется через желание взаимодействовать, быть вместе, вовлекаться. «Привязанность непритязательна, – пишет К. Льюис, ссылаясь на Ф. Бекона, – привязанность отходчива: она долго терпит, милосердствует, ни когда не перестает» [6, с. 223].

В деловом общении духовная компонента включает в себя привязанность не столько к людям, сколько к деятельности, и не только к ее результату, но к процессу, занятости. Занятость создает особую заботу, которая структурирует повседневность и входит в жизненный мир человека, создавая феномен социальной самости, т.е. той социальной сферы и ее продукта, с которым человек дела себя идентифицирует. Это та визуализированная область, которая позволяет внутреннему меру человека оказаться во

вне.

Диалектика совпадения внутреннего человека с внешним в деловом общении, где находит реализацию его свобода, творчество, любовь, нашла социально-философскую интерпретацию идеи Г.С. Сковороды о «сродности» труда. «Сродный труд» представляет собой результат выбора, предпочтения человека, осуществления его волеизъявления, воплощение его социальной свободы. В таком труде обнаруживаются мера и критерий ответственности, обозначается круг обязанностей, вовлекающие субъекта в систему практической деятельности. Сродный труд дарует человеку не только средства к существованию, но и такие блага, как смысл жизни и счастье, которые предстают как базовые в иерархии духовных ценностей. В реализации своей природной сущности в «сродном труде» человек обретает «внутренний свет, сердечную веселость, душевную силу» [8, с. 419]. Выражая свою природную суть, склонность к определенной занятости, индивид находит себя и в социуме, возлагая на себя обязательства, обуславливающие сотрудничество.

Если считать партнерство и сотрудничество основными коммуникативными актами делового общения, то системообразующей его духовность в социально-философском ее звучании следует считать доминирующую группу потребностей. В процессе предметно-вещной деятельности лежат витальные потребности, которые призваны обеспечивать индивидуальные и видовые существования человека, находящиеся на определенной стадии его развития. На их основе возникает многообразие квазипотребностей, необходимых не только для производства материальных благ, но и тех, которые связаны с различными интересами человека, познавательными, религиозными, политическими, и другими. В процессе трудовой деятельности возникают и такие потребности, которые связаны с организацией и экономией сил, энергии, направлением волевых усилий, трансформирующиеся в изобретательство, создание техники и технологии, как средств формирования и совершенствования навыков. Усложнение трудовой деятельности ведет к кооперации, солидарности, коллективизму как подлинно социальным видам взаимодействия. Процесс любой предметно-практической коллективной деятельности предполагает потребность индивидов принадлежать к той или иной социальной общности, формальной или неформальной, но так или иначе организованной. В настоящее время такая потребность сочетается с необходимостью человека идентифицировать себя с функциональной занятостью, испытывать внимание и уважение со стороны окружающих, и более того, заваевывать авторитет, пользоваться доверием и вызывать симпатию. В ходе формирования социально ориентированных потребностей особое место принадлежит нормотворчеству, созданию системы требований, установок, кодексов, катехизисов, которые не только призваны упорядочивать ту или иную сферу социальной деятельности, но и стимулировать и прогнозировать ее. Каждый новый этап в усложняющейся хозяйственной деятельности связан с созданием нормативного образца человека своего времени, идеального типа отношений и созидающих их нравов и обычаев, а также душевных качеств, психологического склада, стереотипа поведения. Нормативный тип рыцаря, дворянина, ремесленника, монаха, буржуа, предпринимателя, делового человека олицетворяет

душевный склад личности и духовный континуум коммуникатирующих между собой индивидов.

На основе общих социальных потребностей формируются феномены сознательных и бессознательных пристрастий, обусловленных не только познавательными, но и чувственно-эмоциональными потребностями, направляющих познавательную деятельность индивида не только окружающего его мира, но и себя самого. Рефлексия выходит за границы психофизиологических процессов. В круг идеальных потребностей входит постановка жизненной цели как смысла жизни и удовлетворения от ее реализаций, стремление к успеху. Такой круг потребностей, идеальных по своей характеристике, стимулировал становление капиталистического хозяйствования, преломляясь в систему понятий, отражающих всю противоречивость духовных устремлений: общее и частное, бедность и богатство, эгоизм и альтруизм и т.д.

В духовных перипетиях свободной предпринимательской деятельности, особое место получило осмысление и претворение в практику отношений «жизнь для себя», куда входит осознаваемые субъектом и принадлежащие ему права и возможности и «жизнь для других», состоящая из долженствования и системы обязанностей, составляющих основу социальной детерминации.

Наряду с витальными, социальными и идеальными потребностями в духовные приоритеты входят так называемые вспомогательные потребности: потребность в приобретении методов и способов самосохранения как природного так и социального субъекта. Сюда относится комплекс знаний и навыков, которые благодаря накопленному опыту стали использоваться как автоматизированные неосознаваемые. На первых этапах становления предпринимательского этоса они выявлялись и обговаривались, декларировались как составляющие успешных дел, в настоящее время они включаются в систему морально-административных санкций современного менеджмента.

Внутренний потенциал делового общения, подлежащий под статус духовности, связан с системой понятий обозначающих актуализированное взаимодействие. Духовный потенциал делового общения связан с феноменом социальной ответственности и справедливости, с морально-психологическим потенциалом честности, верности, достоинства. Особое значение приобретает механизм сознательной саморегуляции субъектом своей деятельности и поведения, переживаемое как совесть, вина, раскаяние.

Духовная коммуникация в деловом общении строится по мере присутствия в ней альтруизма, сконцентрированного в общем интересе. Великодушие, бескорыстие, благожелательность – это приемы высших потребностей. Без реализации их в отношении между людьми, связанными общим интересом, невозможно достичь ожидаемого успеха. Развивая идею об универсальной благожелательности, экономист и моралист в одном лице А. Смит утверждал: «Добродетельный человек готов в любое время пожертвовать своим личным интересом рады интересам сословия или отдельного сообщества, к которому он принадлежит. Он равным образом желает, чтобы интересы этого сословия или сообщества уступали более широким интересам государства, часть которого оно составляет» [9, с. 231-232].

Духовная коммуникативность в деловом общении выступает в неразрывной связи с другими социальными отношениями, такими как правовые политические и т.д., но прежде всего экономические. Духовная компонента растворяется в них, проникают в них и одновременно формируется сама на основе разделения труда, его организации и распределения материальных благ. Какой бы исторический этап в развитии общества не подлежал анализу, духовная коммуникация в деловом общении находится в зависимости от такого свойства благ, как их отчуждаемость. В распределительных отношениях есть много таких актов, которые в связи с сопровождающими их факторами конкуренции, привилегий, услуг, наследования ограничивают меру присутствия духовности, привнося в отношения выгоду, меркантильность, стяжательство, карьеризм, и как их следствие, формализм и отчуждение. Такая тенденция не лишает коммуникативность в деловом общении духовных ценностей, однако ограничивает силу их проникновения в контакты и связи, а иногда и внутренний мир ее участников. Ориентации на трансцендентные духовные ценности любви, творчества, свободы и прочее оборачиваются использованием универсальных духовных механизмов в реализации индивидуальных целей (терпимость, уступчивость, пожертвование) и других видов умеренной добродетельности.

Вывод. В характеристике делового общения духовной коммуникации принадлежит особое место, поскольку именно она представляет собой уникальный канал сообщения идейно-рациональной, чувственно-эмоциональной и нормативно смысловой его составляющей. Сюда включается целый ряд феноменов, способствующих главной направленности делового общения – объединению духовных устремлений его участников, созданию атмосферы, соучастию с единым идеально-содержательным планом, с входящими в него потребностями, интересами, идеями, представлениями, комплексами чувствования. Во взаимодействии, обозначенном как партнерство и сотрудничество, определяющим и консолидирующим фактором выступает содружество, которое олицетворяет меру присутствия и степень транслирования духовной аксиологии в процесс реализации делового общения.

Литература:

1. Гадамер Х.Г. Истина и метод: Основы филос. герменевтики : Пер. с нем.. – М.: Прогресс, 1988. – С. 704.
2. Гжегорчик А. Духовная коммуникация в свете идеала ненасилия // Вопросы философии, 1992, №3, – С. 54.
3. Гринин Л.Е. Формации и цивилизации // Философия и общество, 2000, 4(20). – С. 5-47.
4. Данильян О.Г. Особливості формування духовної сфери в перехідних суспільствах // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, педагогіка, психологія. – Харків ХВУ. – 2001. – Вип. XII. – С. 3-9.
5. Корабльова Н.С. Багатомірність ролі і маски – лик і личина. – Харків: ХНУ, 2000. – 288 с.
6. Льюис К.С. Любовь. Страдания Надежды: Притчи. Трактаты: Пер. с англ. – М.: Республика, 1992. – 432 с.
7. Проценко О.П. Речевой этикет как способ осуществления коммуникативной этики // Вестник ХНУ им. В.Н. Каразина № 465. Сер. “Теория культуры та філософія науки”, Харків: ХНУ. – 2000. – С. 83-91.

8. Сковорода Г.С. Сочинения в 2-х томах. Т. 1. – М.: Мысль, 1973.
9. Смит А. Теория нравственных чувств. – М.: Республика, 1997. – 351 с.
10. Степаненко І.В. Можливості та межі духовної реформації // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія. – Харків: ХВУ, 2004, – Вип. 2(20). – С. 11-20.
11. Хейзинга И. Номо Indens. В тени завтрашнего дня : Пер. с нидерл. – М.: Изд. группа «Прогресс» – Академия», 1992. – 464 с.
12. Цицерон М.Т. О старости. О дружбе. Об обязанностях. – М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999, – 528 с.

Півнева Л.М.

РОЛЬ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ У ФОРМУВАННІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Еволюція соціальної структури сучасного суспільства обумовлена різними причинами, у числі яких – поява нових виробничих і інформаційних технологій, ріст матеріального добробуту громадян, зміна ціннісних орієнтацій на користь культурного дозвілля, ріст кількості населення, зайнятого в невиробничій сфері тощо. Особливо слід зазначити в соціальній структурі суспільства положення середнього класу як групи людей, об'єднаних приблизно однаковим соціальним статусом, рівнем доходів, престижності професій, рівнем освіти, доступом до владних структур, спільністю в поведінці, свідомості й способі життя.

Категорія середнього класу знайшла свій розвиток у закордонній політичній думці. Характеризуючи середній клас, західні вчені розглядають його або стосовно буржуазії і пролетаріату, або стосовно вищого або нижчого. Наприклад, Є. Гідденс, Б. Єренрайх, Т. Кокос, розробляючи теорію середнього класу, пов'язували його групоутворюючі ознаки з формами власності, освітніми або технічними навичками, управлінською діяльністю [1, с. 135-137]. Так, Є. Гідденс виділяв у середньому класі три сектори: старий, вищий і нижній. «Старий середній клас включає власників невеликого бізнесу, власників приватних магазинів і маленьких фермерських господарств... Вищий середній клас складається в основному з менеджерів і професіоналів... Нижній середній клас є більш гетерогенною категорією і включає конторський персонал, продавців, учителів, медсестер і т.д.» [2, с. 115]. Саме поняття середній припускає також перебування його між двома шарами населення – багатими і бідними.

У закордонних країнах ми спостерігаємо провідні соціальні позиції середнього класу в соціальній структурі суспільства. Саме середній клас зацікавлений у політичній стабільності, у захисті ідеалів свободи та прав людини, у розвитку громадянського суспільства. Звідси прагматика актуальності досліджень у соціальній структурі середнього класу як гаранта будівництва громадянського суспільства – необхідної передумові удосконалювання демократії. Актуальність досліджень соціальної структури середнього класу в контексті його ролі в громадянському суспільстві обумовлена також відсутністю великих монографічних досліджень в Україні, присвячених даній проблемі. Разом з тим окремі розробки її ми знаходимо в працях ряду українських учених – політологів і соціологів, таких як Е. Головаха, А. Колодій, Г. Коржов, В. Каспарук, В. Полохало й ін.

У вітчизняній науковій літературі існують різні точки зору на визначення складових у структурі середнього класу, його ознаки, чисельність, рівень доходів тощо. У рамках даної статті ми спробуємо розглянути образ середнього класу в Україні і виявити деякі особливості його участі в громадянському суспільстві, що формується.

Протягом перших років існування незалежної української держави відбулося розшарування суспільства, перегрупування його класового складу, виділення нових

суспільних шарів. Становлення державності, процеси приватизації обумовили перехід від класової тріади радянських часів (робітники, селяни і прошарок – інтелігенція) до нового класового розподілу, у якому виділяють вищий, середній і нижній (бідні шари) класи, а також декласовані шари населення.

У масовій свідомості склався стереотип представника середнього класу, заснований на менталітеті минулої радянської епохи. Це або заможний селянин (куркуль), або міщанин. Усім пам'ятне зародження середнього класу в період горбачовської перебудови. Це були перші кооператори, фермери, човники, які самостійно збивали капітал і вкладали гроші в розвиток свого бізнесу. Ці люди чуйно реагували на запити ринку, насичували його товарами, і саме на них поклалися надії щодо розвитку ринкових відносин в Україні в той період. Саме ці шари населення дали поштовх розвитку ринкової економіки й інститутів цивільного суспільства, насамперед, місцевому самоврядуванню.

На думку авторів «Основ демократії», «в Україні середній клас тільки почав формуватися» [3, с. 556]. Цей процес йде паралельно зі становленням громадянського суспільства. Його економічною основою є формування недержавних форм власності шляхом роздержавлення і приватизації. Однією з найважливіших цілей роздержавлення і приватизації став пошук ефективного власника, що стане ядром середнього класу в Україні. Однак у результаті перекосів у їхньому здійсненні наділення кожного громадянина частиною власності не відбулося, а колишня державна власність опинилася в руках незначної частини населення України – «керівників приватизованих підприємств, політиків і чиновників вищої та середньої ланки, спритних ділків і кримінальних елементів» [4, с. 319].

Для розуміння образу середнього класу важливе виділення його сучасної структури. До представників середнього класу відносять стійкий прошарок людей – «власників нерухомості, земельних ділянок, акцій, а також прискореного розвитку малого і середнього бізнесу, фермерських господарств, ... науково-технічну інтелігенцію, учених, діячів культури й освіти, фахівців середньої ланки управління, фінансистів, менеджерів. Його складають представники виробничої і невиробничої сфер, що одержують середній за своїми розмірами доход у вигляді прибутку або заробітної платні» [3, с. 556].

Ряд учених вважає, що в Україні до середнього класу варто віднести насамперед, представників молоді. Вони керуються ознаками середнього класу, що змінилися на початку третього тисячоріччя. До них відносяться доступ в Інтернет, наявність дисконтної картки, мобільного телефона. Саме це характерно в першу чергу для молоді. Тому, на думку журналу «Економічний часопис», середній клас складається переважно з молодих людей, а їхній середній вік – 33 роки. Для цієї частини населення характерна соціальна активність: зміна роботи, професії. Загально визнано, що в Україні середній клас – найбільш активна частина населення. Це є однією з важливих відмінностей його від середнього класу в західних країнах. Там велика частина середнього класу менш рухлива. Однак згодом активність молоді України буде спадати в міру старіння і стабілізації економіки. Звичайно ж, у складі середнього класу є й особи більш старших вікових категорій.

Незважаючи на настільки широкий спектр представників середнього класу в Україні, його частка в складі населення України відносно невелика. Щодо цього питання існує безліч різних думок. За даними, що приводиться В. Каспаруком, у 1997 році середній клас складав 12% населення [5]. А вчені з ДНАУ, керуючись даними на березень 2001 року, прийшли до висновку, що середнього класу в нас приблизно 25 млн. чоловік. Наприклад, 70% киян відносять себе до «твердих середняків». А за результатами опитування, проведеного центром А. Разумкова, улітку 2002 року до середнього класу віднесли себе 45,6% українців.[6]

Важливою ознакою, яка дозволяє говорити про існування середнього класу в суспільстві, є рівень доходів. Розглядаючи цю ознаку середнього класу в Україні, слід зазначити, що він підданий коливанням і залежить від стану економіки, темпів інфляції тощо. Так, дослідження, проведені В. Каспаруком, визначають приблизний розмір доходу середнього класу в 1997 р. у 300-1200 гривень [5].

Вищенаведений показник доходів середнього класу підтримують також і вчені з ДНАУ під керівництвом чл.-кор. НАНУ Н. Азарова. На їхню думку, у 2001 р. дохід українського середнього класу складав від 60 до 370 гривень на місяць. Більше мали тільки бомонд або олігархи. Однак за іншими експертними оцінками, які приводяться в Інтернет виданнях 2004 року, до середнього класу варто віднести людей, доходи яких «на душу населення» починаються з 150 у.е. на місяць, в іншому випадку ця сума визначається рівно в 10 разів більше – 1500 у.е. [6].

Середній клас у силу свого положення в суспільстві й одержуваних доходів зацікавлений у політичній стабільності, схильний до компромісів, примирення політичних крайностей. Його відрізняють компетентність і активність при прийнятті електоральних і політичних рішень. Він досить чуйний стосовно змін у державній політиці, оскільки які-небудь зміни в поділі ресурсів загрожують йому неприємностями у всіх сферах життєдіяльності. Тому він намагається впливати на державні структури, насамперед через інститути громадянського суспільства – політичні партії, громадські організації й об'єднання. Вони створюються ним для захисту особистих інтересів, для зміцнення своїх позицій у класовому суспільстві. У роки існування незалежної української держави значна частина середнього класу отримала деякий досвід у нових формах громадянської активності (благодійна діяльність, неприбуткові організації, активний захист своїх прав, участь у маніфестаціях, пікетуванні тощо).

Для громадянського суспільства характерне представництво інтересів різних груп населення у вигляді об'єднання громадян. Всеукраїнські опитування громадянської думки в травні 1996 р. показали, що «тільки 25% респондентів не бажали приєднатися до жодного виду громадських організацій та 5% не мали позиції з цього питання. Інші ж вказали на той чи інший вид об'єднань, у яких вони згодні були б працювати. Серед старшого покоління найбільшим авторитетом користувались організації споживачів, благодійні та релігійні об'єднання, серед молоді – спортивні, молодіжні, екологічні, за інтересами споживачів. Доволі значна частина опитуваних (12%, а в Києві – 18%) готова була приєднатися до жіночих організацій. Позитивна налаштованість на громадську участь у Києві (його виділили як зразок великого міста) та серед молоді вища, ніж у

середньому по виборці. Отже, у суспільстві загалом є значний резерв для зростання громадського сектора [7, с. 480], а також його основи – середнього класу.

Представники середнього класу, беручи участь у роботі громадських об'єднань і організацій, одержують можливість активно впливати на політику держави. При цьому вони підтримують ті організації, що у своїх програмних документах проголошують підтримку ринкових відносин, підприємництва, малого і середнього бізнесу, оскільки розуміють, що порушення демократичних норм може привести до згорання демократичних процесів і встановлення в країні тоталітарного або олігархічного режиму. В основному цим людям властиво розвинуте почуття патріотизму й активна громадянська позиція, що націлена на забезпечення нормальних умов життя і впевненість у завтрашньому дні. Консолідація зусиль цих груп населення в розвитку громадянського суспільства обумовлена також їхньою турботою про недопущення негативних наслідків для їхнього бізнесу. В Україні існує велика кількість різних асоціацій, створених підприємцями. У їхньому числі – Українська національна асамблея підприємців, Загальноукраїнська асоціація приватних власників і підприємців тощо. Саме ці інститути громадянського суспільства лобіюють інтереси середнього класу.

В Україні існує широкий спектр громадських організацій і об'єднань, що охоплює більшість представників середнього класу. Серед них клуби ділових людей, незалежні профспілки, фермерські організації, професійні об'єднання інтелігенції і службовців, творчі союзи, жіночі, молодіжні, благодійні організації, фонди тощо.

“За даними Центру інновацій і розвитку, у 1999 р. в Україні налічувалось близько 30 000 зареєстрованих громадських організацій, з яких понад 800 (біля 4%) мали загальноукраїнський статус. Це досить високий показник, особливо якщо врахувати те, що за станом на 1997 р. в Україні було зареєстровано 20 000 організацій, а в 1995 р. їх було усього 4 тисячі.” [3, с. 476]. Однак діяльність різних громадських організацій в Україні носить неоднозначний характер. Деякі наші вчені на основі отриманих опитувань стверджують, що значна частина громадських організацій в Україні або не діють узагалі, або діють неефективно... “Багатьом відомо й про те, що організації мають проблеми навіть з тим, щоб просто зберегти своє існування на триваліший час. При цьому, незважаючи на те, що з величезної кількості громадських організацій і об'єднань частина відмирає, – на думку директора СУРЦ (м. Харків) І. Пасісниченко, це до 80% нововтворених організацій” [7, с. 201], – слід зазначити зростання темпів щорічного росту кількості зареєстрованих громадянських об'єднань [3, с. 484], ядром яких є представники середнього класу.

Такі соціальні групи, як науково-технічна інтелігенція, учені, діячі культури й освіти, фахівці середньої ланки управління тощо, що входять у середній клас, також зацікавлені у розвитку громадянського суспільства. Як правило, ці групи населення здійснюють свою активність під час виборчих кампаній, при рішенні кадрових питань у своїй сфері діяльності тощо. Їхня участь у політичних партіях і суспільних об'єднаннях не дуже поширена в українському соціумі. Вони більше є учасниками об'єднань громадян професійної спрямованості, охорони природи, товариств охорони пам'яток історії і культури, освітніх, культурно-виховних, спортивних і т.д. У цілому ці організації

рідко об'єднуються для проведення масових акцій. Однак події політичної активності населення України в період президентської виборчої кампанії 2004 року дають підставу сподіватися на те, що ці представники середнього класу також зможуть активно впливати на політику держави.

У політичній сфері середній клас реалізує свої інтереси, коли він організовується в політичні партії. Про це свідчать його політичні переваги й активність. На рубежі третього тисячоріччя виникли такі партії, орієнтовані переважно на представників середнього класу, як Партія підтримки вітчизняного виробника, Політична партія малого та середнього бізнесу України, Партія приватної власності, Партія промисловців і підприємців України, Партія інтелігенції України, Партія освітян України, Партія радикального прориву тощо. При цьому політичні переваги представників середнього класу різні. Наприклад, підприємці, фермери менш схильні голосувати за ліві партії, тоді як некваліфіковані працівники більш схильні до лівого голосування. В Україні на голосування впливає більш регіональна структура, а не класова. Базові цінності, такі як свобода, воля, самодисципліна і «цінності, що відмирають», як правило, більш властиві представникам старшого покоління, що потрапили до середнього класу. При цьому велика частина підприємців скаржиться на непередбачуваність податкової політики уряду, корупцію в центральних і місцевих органах влади, хитливе законодавство у відношенні підприємців. Багато в чому це впливає на їхній політичний вибір.

Середній клас в Україні є в основному об'єктом додатку зусиль з боку правих і центристських партій. Їхні ідеологи вважають середній клас основою подальшого розвитку незалежної української держави. За даними Г. Коржова, політичні переваги «нового класу» – підприємців – показали, що кожен третій з них буде підтримувати центристські партії, що здебільшого мають ліберальні соціально-економічні програми. Найбільш популярні серед них – Ліберальна партія і Партія регіонів України. Обидві партії були створені на регіональній основі, і вони ще в пошуках свого електорату в основному серед жителів Донбасу. Близько 16% «нових бізнесменів» прихильні до лівих партій, таким як посткомуністи, прогресивні соціалісти, соціал-демократи, селянська партія. Політичні переваги підприємців мають переважно регіональний, місцевий і в деякому змісті, підданничний характер. Вони відбивають тенденції, що склалися в політичному житті України за останні кілька років, це домінування в політиці регіональних і кланових інтересів [8, с. 44].

Отже, наявність значної кількості політичних партій, громадських організацій і об'єднань, а також участь громадян у їхній діяльності – важливий елемент розвитку громадянського суспільства. У країні існує значний резерв для росту громадянського сектору і його основи – середнього класу, що в українському соціумі є гарантом розвитку громадянського суспільства у вигляді зростання його чисельності й активності. У цілому він може стати серйозною силою, якщо одержить поштовх для усвідомлення себе як середнього класу і зрозуміє свою роль в суспільстві, якщо стане більш активним членом громадянського суспільства і буде більш широко брати участь у політичних партіях і суспільних об'єднаннях.

Література:

1. Кивенен М. Перспективы развития среднего класса в России // Социологический журнал. – 1994. – № 2.
2. Гидденс Э Стратификация и классовая структура // Социологические исследования. – 1992. – № 9.
3. Основи демократії: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / За заг. ред. А. Колодій. – К.: Ай Бі, 2000.
4. Шляхтун П. Політологія. – К.: Либідь, 2002.
5. Каспарук В. Хто є хто в Україні: аналітичний огляд сучасного стану нашого суспільства // Час / Time – 1997. – 17 січ.
6. soskin.info/ea.php?pokazold=20030704 n=78 =2003.
7. Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства. – Львів: Червона Калина, 2002.
8. Korzov G. Entrepreneurs and Perspectives for the Emergence of the Middle Classes in Post Communist Ukraine // International Journal of Sociology, 1999-2000, 29, 4, winter, P. 33-53.

Бусова Н.А.

ДОБРОВОЛЬНЫЕ АССОЦИАЦИИ И НОВЫЕ СОЦИАЛЬНЫЕ ДВИЖЕНИЯ КАК КОМПОНЕНТЫ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

В последние два десятилетия проблематика, связанная с гражданским обществом, вновь оказалась в центре внимания социальной и политической философии в связи с выдвиганием на первый план вопросов демократизации, актуальных не только для посттоталитарных восточноевропейских стран, но и для западных обществ.

Современная трактовка понятия гражданского общества значительно отличается от его классического толкования, восходящего к Марксу и Гегелю. Это утверждение справедливо, по крайней мере, относительно того влиятельного направления в социально-политической теории, которое представлено Ю. Хабермасом и его сторонниками. Основные новшества можно свести к двум моментам. Во-первых, гражданское общество понимается как сфера, обособленная не только от государства, но и от рыночной капиталистической экономики. В работе “Фактичность и значимость”, посвященной политической и правовой философии, Хабермас пишет об этом со всей определенностью: “То, что имеется в виду под “гражданским обществом” сегодня, в отличие от марксистской традиции употребления этого термина, уже не включает экономику, которая конституируется частным правом и регулируется рынками труда, капитала и товаров” [1, с. 366]. Во-вторых, к компонентам гражданского общества наряду с добровольными ассоциациями начинают относить также социальные движения [1, р. 367]. Анализ этого второго новшества современной социальной теории и является целью данной статьи, которая посвящена организационному субстрату гражданского общества – добровольным ассоциациям и новым социальным движениям.

По мнению Хабермаса, понятие “гражданское общество” в его современном прочтении является наследником парсоновского “социетального сообщества” [1, с. 75]. Парсонс рассматривал модернизацию как функциональную дифференциацию социальных сфер. В своей поздней работе “Системы современных обществ” он анализирует, как в эпоху модерна общество дифференцируется на четыре основные подсистемы в соответствии с их функциями: *социетальное сообщество* (основная функция – социальная интеграция общества как целого); *подсистема воспроизводства образца*, связанная с культурной системой (функция – воспроизводство образца); *политика* (функция – организация и мобилизация ресурсов для достижения коллективных целей); *экономика* (функция – адаптация к окружающей среде) [2, с. 23-24]. Социетальному сообществу, политике и экономике соответствуют “три главных типа операциональной организации” – ассоциации, бюрократия и рынок. Главный тип организации, характерный для социетального сообщества, это ассоциация, синонимом которой является добровольная самоорганизация [2, с. 41]. Когда социальная солидарность в процессе модернизации высвобождается из традиционных (религиозных, сословных, цеховых, региональных, общинных) форм, интегративная функция реализуется в стремлении к добровольному объединению по типу ассоциации.

Выражаясь в терминах хабермасовской теории коммуникативного действия, условием становления социетального сообщества (предшественника гражданского общества) является рационализация жизненного мира, вследствие которой солидарности и коллективные идентичности не предзаданы, а сознательно создаются.

Парсонс выделяет такие характерные черты ассоциации как консенсус участников относительно нормативного порядка данного объединения, равенство членов, добровольность вступления и выхода и важная роль процедур, регулирующих дискуссии и обеспечивающих принятие решений [2, с. 41-42]. Перечисленные особенности ассоциации свидетельствуют о том, что она является такой формой организации, в которой взаимодействие участников координируется их стремлением к взаимопониманию, или коммуникативно, а не внешними материальными стимулами. В противоположность иерархической пирамидальной организационной модели, то есть бюрократии, добровольная самоорганизация основана на горизонтальной интеграции.

Поскольку, по словам Хабермаса, концепт “гражданское общество” в его современной интерпретации является наследником “социетального сообщества”, то понятно его утверждение о том, что институциональным ядром гражданского общества являются добровольные ассоциации [1, с. 366]. Не вполне понятно, почему последователи Хабермаса Джин Коэн и Эндрю Арато включают в состав гражданского общества семью. Хотя именно в рамках семьи социализирующийся индивид впервые приобретает опыт intersубъективных отношений, основанных на коммуникации и солидарности, однако семью нельзя рассматривать как добровольную ассоциацию, а тем более “как добровольную ассоциацию *par excellence*” [3, с. 170]. Даже в современной эгалитарной семье на отношения несовершеннолетних детей и родителей не распространяется такой важнейший принцип ассоциации, как равенство. Членство детей в семье не является результатом их добровольного выбора. И, наконец, семья, где господствовал бы третий принцип ассоциаций – процедурализм, – являла бы собой экзотический пример исключения из правил даже в самом легалистском обществе.

Другое возражение против того, чтобы “включить семью в гражданское общество в качестве его первичной ассоциации” [3, с. 172], основано на историческом опыте. В странах, где на протяжении нескольких десятков лет существовал тоталитаризм, семьи сохранились, но была ликвидирована возможность, а затем и способность граждан к добровольной самоорганизации. Если бы семьи действительно занимали ключевое место в гражданском обществе, было бы непонятно, почему до сих пор на постсоветском пространстве говорят о *построении* гражданского общества.

Если для посттоталитарных и поставторитарных стран актуальна задача возрождения гражданского общества, то в современных западных странах речь идет о демократизации самого гражданского общества. В решении этой задачи большие надежды возлагаются на новые социальные движения. Добровольные ассоциации всегда были в центре внимания сторонников демократизации, начиная с Токвиля. Однако защитники демократических институтов долгое время считали социальные движения антитезой демократической политической системе ввиду устойчивой традиции рассматривать общественные движения только как подготовительный этап революции.

Поскольку революция неизменно вела к установлению авторитарного режима, который разрушал “буржуазные” демократические институты во имя “реальной” демократии и социальной справедливости, то социальные теоретики, настаивающие на центральной роли демократии, вместе с понятием революции отбрасывали и понятие социального движения.

Ситуация изменилась в последние десятилетия, когда четко наметилась тенденция рассматривать общественные движения не как угрозу демократии, а как фундаментальное условие демократической политической жизни. Это связано с появлением новых социальных движений, которые впервые громко заявили о себе в 60-е годы XX века. К движениям за гражданские права расовых меньшинств и женским движениям присоединились затем экологические и антиядерные движения, движения в защиту сексуальных меньшинств, движения потребителей, движения, направленные на решение каких-либо отдельных проблем, движения антиглобалистов и т.п. Для того чтобы говорить о сути произошедших перемен, необходимо вначале вкратце охарактеризовать социальные движения вообще.

Социальные движения, также как и ассоциации, характеризуются добровольностью участия и консенсусом членов относительно целей объединения. От ассоциаций они отличаются низким уровнем формальной организации и высокой степенью стихийности действия. Внеинституциональность является самой заметной чертой социальных движений – они не принимают застывших форм, очень динамичны и изменчивы как в организационном плане, так и в своих целях и стратегиях. Движения протеста объединяют людей, недовольных существующим положением дел и собирающихся вместе не просто для выражения своих чувств, но стремящихся действовать для того, чтобы либо преобразовать общественный порядок, либо, наоборот, заблокировать наметившиеся нежелательные, с их точки зрения, изменения.

Социальные движения существовали во все времена, это исторически универсальный феномен. Но, как отмечает П. Штомпка, “только в XIX и XX столетиях они стали многочисленны, приобрели массовый характер и повлекли за собой важные социальные изменения” [4, с. 343]. По мнению исследователя, зрелая современность способствует росту социальных движений в силу ряда своих особенностей. Индустриализация и урбанизация, соединяя большие массы людей в ограниченном пространстве, создают возможности для непосредственного личного контакта, обмена мнениями и соответственно для сплочения единомышленников. Появление и распространение средств массовой информации многократно усиливает эти возможности. Разрыв традиционных общинных связей порождает чувство одиночества и отчуждения, и тем самым вынуждает людей искать новые формы солидарности и сплочения. Демократические преобразования политической системы узаконивают коллективные действия больших масс людей в защиту своих интересов. А рост общего уровня образования способствует как повышению эффективности движений протеста, так и увеличению числа их участников, поскольку участие в социальных движениях требует определенной степени сознательности и способности к обобщению личного опыта [4, с. 343-344].

Классическим образцом “старых” социальных движений эпохи модерна является рабочее движение. Именно в сравнении с ним становятся наиболее заметными отличия новых социальных движений. Старые социальные движения были ориентированы на защиту экономических интересов и отличались классовой однородностью. Решение своих задач они связывали с радикальным преобразованием политической системы, а для реализации этой цели стремились достичь государственной власти, поэтому принимали со временем жесткую организационную форму, то есть превращались в политические партии. Новые социальные движения на первое место выдвигают не экономические требования, а проблемы самореализации личности, права на отличающийся от других образ жизни, защиты природной и культурной среды, возможности обуздания неведомых прежде рисков, порожденных развитием науки и техники, а также процессами глобализации. В классовом отношении эти движения гетерогенны, хотя можно говорить о преобладании в них образованных представителей среднего класса, точнее даже “нового постиндустриального среднего класса”, связанного с производством не индустриального товара, и символического продукта. Этот социальный слой характеризуется большей мобильностью, чем индустриальный средний класс, представители его происходят не из семей старой буржуазии, имеют более широкий диапазон источников идентичности, склонны выступать против элиты и иерархии [5, с. 29-30].

Новые общественные движения менее централизованы, они не приводят к созданию сильных партий, за исключением экологического движения в Германии. Это объясняется тем, что они не ориентированы на захват государственной власти, поскольку стремятся влиять на существующую политическую систему с целью демократизации, но не ставят задачу ее революционного разрушения и создания альтернативного строя. Скотт Лэш называет это “микropolitикой новых социальных движений” [5, с. 98]. Дистанцирование от революционных действий является основной отличительной чертой современных движений протеста, по мнению признанного авторитета в этой области исследования Алена Турена. Французский социолог, автор термина “новые социальные движения”, пишет: “Действительно, существует ли более фундаментальное изменение, чем то, которое перед нашими глазами отделяет идею общественных движений от идеи революции, скомпрометированной отныне вырождением постреволюционных режимов, и соединяет ее с идеей демократии, политической свободы, которая долго третировалась как “буржуазная”, но без которой действующие лица общества не могут ни бороться, ни вести переговоры?” [6, с. 196-197].

Теперешние социальные движения, как правило, не притязают не только на захват и трансформацию государственной власти, но даже на участие в партийной политике. Последнее связано с тенденцией упадка партий, которую английский политический философ Джон Кин определил как “прогрессирующую утрату партийной формой ее центральной роли в качестве представителя гражданского общества” [7, с. 214]. Современные партии все больше превращаются в политические предприятия, которые занимаются подбором и выдвижением кандидатов на публичные должности. Порожденная массовой избирательной политикой бюрократизация партий ведет к

тому, что они начинают работать главным образом на самосохранение. Борясь за победу на выборах, партии стремятся обеспечить себе наиболее широкую электоральную поддержку. Следствием этого является ориентация на относительно бесконфликтные темы, по поводу которых существует согласие “большинства”. Так соперничающие партии становятся все более похожими друг на друга и все менее способными служить посредником между гражданским обществом и государством. Социальные движения, выражая инициативы, идущие *извне* партийной системы, путем давления снизу заставляют партии “вновь научиться всерьез воспринимать требования, возникающие независимым образом в недрах гражданского общества” [7, с. 224].

Как подчеркивают Дж. Коэн и Э. Арато, для нынешних социальных движений характерна “дуалистическая политика идентификации и влияния, нацеленная и на гражданское общество, и на политическую систему...” [3, с. 649]. С одной стороны, эти движения стремятся оказывать влияние на политические элиты в законодательных собраниях, чтобы заставить их принять законы, ограничивающие разграбление окружающей среды экономическими акторами, защищающие права меньшинств и женщин в экономической, политической и гражданской сферах и т.д. Но не менее важным для них является воздействие на общественное мнение с целью изменения укоренившихся норм, коллективных идентичностей и культурных ценностей. Это отмечает и Турен: “Новые общественные движения более прямо, чем это делали предыдущие движения, ставят под вопрос ценности культуры и общества” [6, с. 169-170].

Осознанная ориентация на изменение традиционных норм, ценностей, интерпретаций потребностей и коллективных идентичностей говорит о том, что новые социальные движения являются не только продуктом модернизации общества, но и агентами дальнейшей рационализации жизненного мира. Коллективные идентичности становятся рефлексивными, их носители не просто заставляют общество считаться со своими правами, а целенаправленно изменяют сложившиеся представления о социальных ролях, стереотипах поведения и статусе тех или иных дискриминируемых групп. Наиболее показательным в этом отношении является феминистское движение. Если рабочее движение являлось парадигматическим для старых общественных движений, то женское движение можно считать образцовым представителем современных движений протеста. Это движение – одно из самых масштабных и самых успешных с точки зрения тех преобразований, которых оно добилось как в политической, так и в культурной сферах западного общества.

Женское движение, быстро завоевавшее аудиторию и влияние, далеко от революционных действий, оно не ставит целью захват и переустройство государства. Характерная для новых социальных движений дуальность стратегии, то есть стремление воздействовать и на политическую систему, и на само общество, в феминизме нашла организационное выражение в двух различных ветвях движения [3, с. 695-696]. “Старшая” ветвь сосредоточила свои усилия на политике влияния на законодательные органы, с тем, чтобы добиться реального равенства через широкий спектр законов в сфере женских прав. Младшая по времени зарождения ветвь движения свою главную

задачу видела в воздействии на общественное мнение с целью изменения традиционных неэгалитарных норм гендерных отношений, господствовавших в публичной и частной сферах жизненного мира. Активистки движения, организовывая массовые акции протеста, вынуждали общество “увидеть” проявления господства, исключения и ограничения автономии в том, что до этого воспринималось большинством как само собой разумеющийся порядок вещей. Через публикации и университеты феминистки распространяли свою интерпретацию женской роли, женского тела, женской идентичности. Они оспорили традиционные представления о разделении домашних обязанностей и ответственности за воспитание детей. Они заставили общество рассматривать проблему аборта и доступа к контрацептивам не исключительно с точки зрения планирования семьи, а и с точки зрения личностной автономии женщины, которая имеет право решать за себя, хочет она или нет быть матерью. Они “открыли” обществу, что проявления насилия в браке должны рассматриваться как уголовно наказуемые преступления, также как сексуальные домогательства и сексуальное принуждение в любой сфере.

Следует отметить, что именно эти темы вызвали первоначально наибольшее отторжение на уровне повседневного сознания не только у мужчин, но и у многих женщин. Публичное обсуждение подобных проблем рассматривалось как неуместное, непристойное, достойное осмеяния. Такого рода реакция свидетельствует о том, что политика идентификации, нацеленная на осознанное формирование коллективной (женской) идентичности, затрагивает традиционные практики и формы жизни. Именно поэтому “попытки изменить нормы, роли и идентичности женщин в публичной и частной сферах гражданского общества вызвали гораздо более сильное сопротивление (и даже контрдвижения), чем требования формального равенства на рабочих местах или включения женщин в политическую публичную сферу” [3, с. 702-703].

Иницируя дискуссии по вопросам, которые ранее не воспринимались общественным мнением как проблемы, достойные внимания (и вообще как проблемы), женское движение тем самым расширяет публичное обсуждение и демократизирует саму публичную сферу. Как пишут Коэн и Арато, ссылаясь на Джейн Дженсон, феминизм добивается своих целей, изменяя универсум политических дискурсов. Под “универсумом политических дискурсов” подразумеваются “набор убеждений относительно того, как должна проводиться политика, границы политических дискурсов, а также виды конфликтов, разрешаемые путем политических процессов. Универсум политических дискурсов функционирует как стражник на пути политических действий, выбирая или отстраняя акторов, проблемы, политические альтернативы, стратегии альянсов, а также коллективные идентичности, имеющиеся в наличии, и доступные для изменения” [3, с 723].

Феминистское движение одновременно и формирует новую коллективную идентичность женщин, и вынуждает политическую элиту принять эту идентичность. Опыт показывает, что реформы сверху, которые расширяют женские права, при отсутствии феминистского движения не искореняют гендерное неравенство, потому что новые законы не влекут за собой автоматических изменений в идентификации женщины,

в понимании ее статуса и социальных ролей.

Таким образом, можно сделать вывод, что дуалистическая стратегия движений протеста способствует демократизации не только политической системы, но и жизненного мира. Эмансипационная активность новых социальных движений направлена на обнаружение и искоренение проявлений господства, подавления и неравенства в сферах социализации, культурного воспроизводства и социальной интеграции. При этом речь идет о таких формах ограничения личностной автономии, которые присущи самому недостаточно модернизированному жизненному миру, а не являются результатом бюрократизации или монетаризации социальной жизни.

Литература:

1. *Habermas J.* Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy. – Cambridge: Polity Press, 1996.
2. *Парсонс Т.* Система современных обществ. – М.: Аспект Пресс, 1998.
3. *Корн Дж., Арато Э.* Гражданское общество и политическая теория. – М.: Весь Мир, 2003.
4. *Штомпка П.* Социология социальных изменений. – М.: Аспект Пресс, 1996.
5. *Леш С.* Соціологія постмодернізму. – Львів: Кальварія, 2003.
6. *Турен А.* Возвращение человека действующего. Очерк социологии. – М.: Научный мир, 1998.

**“CRIMINOLOGICAL AND SOCIOLOGICAL ASPECTS OF HUMAN
TRAFFICKING DEVOTED ACTUAL ISSUES OF CONTEMPORARY WORLD”**

Background

Analysis of the current status, structure and dynamics of transnational organized crime confirms that this category of criminal activity is growing, transforming and progressing dramatically, penetrating into all spheres of social life.

Export and exploitation of illegal migrants has become a global business bringing enormous revenues to organized criminal syndicates. Annual global revenues in this criminal sector constitute 5 to 7 billion dollars, reaching as high as 9.5 billions in some years¹. A growing number of criminal communities are shifting from drug trade to the transportation and trade in persons, attracted by high profits at low costs and minimized risk of being punished². As a rule, human exploitation is long-term by nature, and unlike drug business, it does not require constant preparation, processing and selling of the initial product. In addition, many industrially developed states have rather liberal legislations and do not pursue harsh policy against criminal business in the fields of sex and porno industries, since such activity indirectly fosters development of many fields of economy, promotes growth of tourism and consequently increases tax revenues of the state. In their turn, poor states fail to provide appropriate living conditions to their citizens and to control demographic processes related to massive migration for different economic and social reasons, which leads to the saturation of the modern market with slaves, and fosters a balanced demand and supply of the ‘live commodity’.

In view of the above, human trafficking has become the most widespread, dynamic, high-profit and actually safe kind of transnational criminal activities worldwide.

Concept and definitions

At the international level, there are different definitions of trafficking as ‘human smuggling’ or ‘trade in persons’³. However, despite the difference in details, specialists agree that this phenomenon includes two essential elements: recruiting and movement of people and their criminal exploitation (either already existing or potentially possible). This link

¹ See: Widgeon J. Multilateral Co-operation to Combat Trafficking in Migrants and the Role of International Organization. Paper presented at the 11th IOM Seminar on International Response to Trafficking in Migrants and the Migration and Organized Crime // Trends in Organized Crime. 1996. Vol. 2, N.2, p. 58. Safeguarding of Migrant Rights. Geneva. 1994. Oct., p. 5-6; US migration: passport smugglers earn billions for their wares. Inter press Service English News Wire. New York. Dec. 16. 1996;

² See; Smith P. Chinese migrant trafficking; a global challenge // Human Smuggling: Chinese Migrant Trafficking and the Challenge to America’s Immigrant Tradition. Washington: Center for Strategic and International Studies. 1997. Stocker S. Organized Crime as A Growth Factor for Cases of Trade in Persons // Organized Crime and Corruption. #1. 2000. p. 58;

³ See: Trafficking in Human Beings: Implications for the OSCE, ODIHR Background Paper. 1999/3.

between the transportation of migrants and the purpose of this transportation is the key aspect differentiating between the concepts of 'human smuggling' and their 'illicit migration' across the borders of independent states, which permits to view smuggling as 'a form of modern-day slavery'⁴.

The transnational criminal exploitation of persons requires a number of preliminary steps to be made. These are the following steps:

1. Recruiting of selected victims;
2. Transportation, i.e. delivery to the destination site with the purpose of further exploitation;
3. Placing in relevant infrastructure enabling the exploitation.

These elements underlie different definitions the Hague Declaration⁵ International Organization for Migration (IOM)⁶, in the Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Women and Children, the UN Ad Hoc Committee on the Elaboration of a Convention against Transnational Organized Crime⁷.

A definition of 'illegal transportation' was included in the text of the Protocol, including an exhaustive list of stages and methods required for the criminal exploitation of persons, namely: 'recruitment, transportation, transfer, harboring or receipt of persons, by means of the threat or use of abduction, of force, of fraud or coercion, or of the giving or receiving of illegal payments or benefits to achieve the consent of a person having control over another person, for the purpose of any form of exploitation'⁸.

Based on the above instruments, the UN Convention against Transnational Organized Crime was developed, giving a broad definition of 'trafficking in persons'. In compliance with the Convention, trafficking is:

- a) The recruitment, transportation, transfer, harboring or receipt of persons, by means of the threat or use of force or other forms of coercion, of abduction, of fraud, of deception, of the abuse of power or of a position of vulnerability or of the giving or receiving of payments or benefits to achieve the consent of a person having control over another person, for the purpose of exploitation. Exploitation shall include, at a minimum, the exploitation of the prostitution of others or other forms of sexual exploitation, forced labor or services, slavery or practices similar to slavery, servitude or the removal of organs;
- b) The consent of a victim of trafficking in persons to the intended exploitation set

⁴ See: Trafficking in Human Beings: Implications for the OSCE, ODIHR Background Paper. 1999/3.

⁵ See: The Hague Ministerial Declaration on European Guidelines for Effective Measures to Prevent and Combat Trafficking in Women for the Purpose of Sexual Exploitation. April 24-26 1997.

⁶ See e.g.: Trafficking of Migrants. IOM Policy and Responses. March. 1999. p. 4-5;

⁷ See: Revised Draft Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Women and Children, supplementing the UN Convention against Transnational Organized Crime. 7th Session. Vienna. 17-28 Jan 2000.

⁸ Ibid. Article 2, paragraph 2.

forth in subparagraph (a) of this article shall be irrelevant where any of the means set forth in subparagraph (a) have been used;

c) The recruitment, transportation, transfer, harboring or receipt of a child for the purpose of exploitation shall be considered ‘trafficking in persons’ even if this does not involve any of the means set forth in subparagraph (a) of this article;

d) ‘Child’ shall mean any person under eighteen years of age⁹.

It should be noted that the developers of the Convention tried to create a universal definition and to embrace in its all possible kinds of transnational exploitation of persons. However even the most comprehensive definition of trafficking cannot fully reveal all major features and specifics of this complex phenomenon, and needs an in-depth analysis and systematization of its major components. Only a system block of ‘definition – structure – classification’ would provide tools to prevent and combat trafficking in persons.

Let us view major types and stage of the transnational criminal trade and exploitation of persons with the purpose of their classification by their qualitative and quantitative indicators.

Classification

There are three major stages of trafficking:

1. Recruitment of a victim;
2. Transit (transportation across international borders)
3. Exploitation (illegal use of person’s physical resources for receiving a gain).

The following categories of criminals are involved in this activity:

1. Recruiter – a person who recruits the victims;
2. Agent – a person transporting the victim across state borders;
3. Exploiter – a person illegally using victim’s physical resources;
4. Broker – a person providing links between the recruiters, agents and exploiters;
5. Accessory – a person offering necessary services at different stages of trafficking, e.g. guarding, document forgery, etc.
6. Promoter – a person providing ‘patronage’ from administrative and law enforcement agencies.

I. The first stage of trafficking is recruitment and transportation of a victim with the purpose of his/her further exploitation or resale for the same purposes.

Recruitment is one of the most important stages of the trade in persons. There are different ways of recruiting that can be grouped by specific differentiating criteria.

For instance, classification of the types of trafficking by means of trafficking testifies that criminal exploitation may or may not imply selling/buying of human beings. A usual scheme of trafficking suggests that people are bought for criminal exploitation from brokers through transactions involving sale, gift, debt bondage, etc. In other cases trafficking may be realized by other means not related to the actual trade in persons, i.e. through abduction, capture, and other acts of violence.

The most frequent way of trafficking not associated with human trade (i.e. recruiting) is

⁹ Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Women and Children, supplementing the UN Convention against Transnational Organized Crime.

deception and other fraudulent practices.

Potential victims are approached through the use of mass media, different announcements about jobs available abroad, advertisements of marriage agencies, etc, as well as through victim's acquaintances who act as recruiters. The deception methods do not imply either compulsion or intimidation of the victims; instead, they suggest voluntarily engagement of the victim through misinformation or malpractice.

In the same time, forced engagement, i.e. victim abduction or capture for further exploitation, is mostly used in regions with a complex political and military situation and in areas of armed conflicts.

Types of trafficking can be also grouped by purpose:

- Trafficking with the purpose of further sale;
- Trafficking with the purpose of actual exploitation.

The most frequent recruiters and/or brokers are personnel of firms dealing with tourist business and employment as well as marriage and model agencies, etc. They specialize in recruiting or deceiving people into their networks, and then sell them abroad receiving a profit.

The recruiters usually promise to provide an unimpeded entry to the destination country: to give some advance payment to pay for air tickets, to arrange necessary travel documents, etc. Often bonding contracts for well-paying jobs abroad are signed with the victims. These contracts do not show what type of work it would be; instead, they usually indicate high fees that have to be paid to the firm for the provided services immediately after the victim starts to work.

As seen from the practice, verbal guarantees of such firms and contracts signed with them usually turn out to be highly bonding or even fictitious. But the victims discover this only after arrival in the destination country when they face the fact of having to work in absolutely different conditions, on different jobs and for lower wages. As seen from the practice, the victims are subjected to harsh exploitation, fines and punishment, and their fundamental human rights and existence conditions are violated. For this reason a lot of women seeking jobs as waitresses, dancers, photo-models, etc 'voluntarily-compulsory' agree to work in sex industry just to get a chance to pay back their debt and regain their freedom.

II. The second stage of trafficking, i.e. transit is carried out after the victim is recruited or captured and has to be delivered to the site of criminal exploitation. There are several types of transportation that can be grouped on the basis of criteria related to:

- the victim's attitude to his/her transportation to a different country;
- means of crossing the border and legality of this transportation.

Transportation of a victim for criminal exploitation may occur both with the victim's consent or against his/her will.

The phenomenon of trafficking lies in the fact that recruiting and transportation of persons usually occur on a volunteer basis and result from mutual agreement, and only in the destination country these people are made subject of violence and exploitation. Moreover, a lot of people, especially young women, are so keen so use any opportunity to get abroad and find a job there that they voluntarily go to other countries and get in the networks of slaveholders. It should be also noted that many victims of trafficking guessed about possible negative

consequences but either airily hoped to escape them or had no other choice.

In its turn, this type of exploitation can be subdivided as follows:

- requiring victim's transportation;
- not requiring victim's transportation.

Criminal exploitation within national borders may be accompanied with the victim's movement from the site of permanent or predominant residence across the administrative borders of this region. An example of such movement is the situation in Abkhazia. Abkhazian gunmen capture people in the Gali region or adjacent areas of Megrelia. These people are then used either as workforce for agricultural works or are resold to other 'owners'. There are known facts of coercion and exploitation of victims for engagement in fights on the side of Abkhazian armed groups. There is a registered fact of 10 people of Turkish nationality being recruited in Turkey to work in the coal mines of Tkvarcheli. These people were illegally transported to Abkhazia where they were exploited as slaves and paid nothing for about a month. A part of the slaves managed to escape and got in the hands of the Georgian border guards, and were later sentenced for illicit border crossing¹⁰.

When speaking about transportation not requiring a change of the place of origin, we mean that the transportation is made within the administrative region where the victim lives. In such cases criminal exploitation is made on the same territory where the victim lives. An example of such exploitation is the use of the victims' labor either in underground shops manufacturing different goods, or as unskilled workers.

As a rule, in such a case the person becomes a victim as a result of a capture. He/she is deprived of his/her freedom as a result of the exploiter's activities, even violence, or brought to the exploitation site by means of deception. This method is mostly used to exploit persons from so-called marginal environment, as they have no realistic opportunity to combat violence, neither a place of permanent residence or friends and relatives who would be concerned with their disappearance. Mass media reports cases when these people were made subject of severe exploitation in different illegal manufactures and for agricultural works.

Due to the unfavorable economic situation in the CIS countries including Georgia, a lot of citizens seek jobs abroad and have increased victimogenity, i.e. increased chances of becoming victims of trafficking and criminal exploitation. As studies show, within their legal frameworks many countries make the legal status of the victims of trafficking equal to that of illegal migrants, i.e. criminalize this social group dealing them as violators of the laws of the host country. However, this practice should be considered inappropriate, because, unlike illegal migrants who consciously and voluntarily move to other countries and violate its laws, victims of trafficking, as a rule, occur in other countries and are exploited there as a result of deception, threats or violence on behalf of organized criminal groups or individuals.

It should be however noted that 'illegal migrants' frequently get in the networks of human traffickers after their failed attempts to cross the border and find a job abroad. They are often unable to pay the sum necessary to cross the border illegally and consequently get under the debt bondage to the traffickers who immediately use their labor for their own interests. Such

¹⁰ The data are obtained from the Department of Border Protection.

migrants are frequently used in criminal activity, such as drug or sex trade¹¹.

III. Upon arrival in the country of destination the victim appears in the hands of the exploiter, i.e. the third stage of trafficking comes – actual criminal exploitation for receiving benefits. This kind of criminal activity can be classified by several qualitative criteria:

- By subject of exploitation
- By methods of coercion to exploitation
- By fields of use of criminal exploitation
- By type of victim's activity.

By subject, criminal exploitation can be subdivided into exploitation of men and exploitation of women.

As compared to women, men are rarer victims of exploitation. E.g. the share of male victims of criminal exploitation in the OSCE member-states constitutes about 2% of the total number of victims¹². Due to the physiological qualities of men they are mostly exploited for physical labor. Both adult men and boys may become victims of exploitation.

As a rule, adult men are used for hard labor. One more field of exploitation is use of men in armed conflicts. Undoubtedly, most of the contracted militaries are volunteers but there are known cases when men recruited in the Ukraine for construction works in the Caucasus region later turned out to be participating in the Karabakh conflict¹³.

Depending on the **method of engaging persons for further criminal exploitation**, the following types may be defined:

- Physical Coercion

In this case a person is subjected to physical violence such as bodily injuries of different severity, beatings, and torture.

Physical coercion may be exercised *with the use of violence and of strong medications and drugs*.

Violence implies use of different forms of negative force against a person and his organism. Here also belong cases when the exploiter either purposefully deprives the victim of bio-energy resources necessary for satisfying vital needs (food, water, medical assistance) or restricts victim's freedom of movement or communications (e.g. confinement indoors). Such restrictions compel the person to act as required from him/her, as he/she is deprived of the opportunity to satisfy basic human needs, and suffers physically.

- Psychological Coercion

Such violence may be used both against the victim itself and against his/her family members, and can take different forms.

Depending on the content of the methods of mental pressure, the following kinds of psychological coercion may be defined:

¹¹ See: Combating and Preventing Trade in Live Commodity and Protection of the Rights of Migrants // Trends in Organized Crime. 1996. Vol. 2. N2. p. 64-67.

¹² See: Trafficking in Human Beings: Implications for the OSCE. Warsaw. 1999. p 11.

¹³ See in more detail: Wild Geese Gathering in Skein // The Trud-7. March 2 2000.

a) Blackmail

Blackmail is a threat to disseminate defamatory information about the victim or his/her family members.

It should be however admitted that purely psychological coercion is rather rarely used as there are other ways, more radical and effective.

b) *Threat to use violence*

Psychological influence over a person is defined in the threat to use physical violence. i.e. rendering certain physical damage or death. Such activities do not draw encroachments upon physical personal immunity but are really threatening to violate it. Threats of physical violence can be applied both against a direct victim and in relation to third parties – usually they are members of the families including minors, relatives and others, who are close to the victim.

- Economic coercion

These are the cases when between the victim and an exploiter there is a certain dependence, which has material character. Due to the fact that the victim cannot break or get away from such dependence she is forced to obey the demands and to fulfill them.

Economic coercion can be implemented in the form of *debt trap or other material dependence*.

Debt trap is one of the most common means of coercion. A person can be trapped in such a dependency due to a monetary debt, which is usually created as a result of borrowing money for visas, movements and household expenses in the country of destination and payments to traffickers or can be levied by the exploiter against the will of a person.

- Legal Dependency

Such dependency can be created in connection with concluding marriage, guardianship and relative relationships, which are governed by legal or moral norms existing in the given society.

Depending on a type of legal relations we can separate the following ones:

a) *Legal dependency created in connection with marriage*

b) *Legal dependency as a result of adopting (boy or girl), guardianship*

- Slavery

A separate means of criminal exploitation and its most dangerous type is slavery. In the definition of the Protocol of the UN Convention the slavery is separately dealt with as qualifying character of *trafficking*³⁴.

The cases of slavery are lot on the Caucasus, including in Georgia. Thus, the example of it can be recent liberation of a citizen of Russia who was for many years in slavery of Chechens in the Pankisi Gorge. Thus, slavery represents an extreme level of coercion implemented by the means of combined methods allowing for exploitation of a victim.

- Labor exploitation

In this form of exploitation a person is forced to commit actions directed to manufacturing of certain production or offering certain services. Labor exploitation is possible in different spheres of human activities. The services rendered and goods produced can be made both in the legal sphere and the sphere of the criminal business. Depending on regulation by the law of this sphere in which labor exploitation is taking place, we can define the following

sub-types:

a) Exploitation of legal labor

Depending on the content of the labor performed we can separate the following types:

- Exploitation of physical labor
- Exploitation of intellectual labor

Depending on the content of the application sphere of physical labor of a person we can single out the following:

- Exploitation in the sexual sphere;
- Exploitation of labor in the sphere of household (servants);
- Exploitation of labor in the sphere of industry

Exploitation of labor in the sexual sphere is connected with satisfaction of sexual needs of a person. There are specific types of such type of activity, which are not prohibited by the law, i.e. not subject to persecution. This could be, for example, the work of a dancer in a striptease bar and even work as a prostitute in those countries, where this is not prohibited, and also other types of satisfaction of sexual needs, which are not prohibited by the laws of the countries where such services are offered. A victim with the means of different methods of coercion is forced to do such kind of work and offer such type of services.

Besides, a labor of a person can be used in the sphere of household, which envisages servicing of the need of the exploiter or rendering specific services to other people.

Depending of the fact of whether labor is used in the household sphere for satisfaction of personal needs of an exploiter or for making a profit, we can specify the following types:

- Exploitation of labor in the sphere of household services
- Exploitation of labor in the sphere of communal services

b) Exploitation of labor in the sphere of criminal business

In this type of exploitation human labor is used in the sphere of criminal business, i.e. in such an activity, which violates the legislature and is persecuted by law under the threat of punishment. Sphere of activity for exploitation in the criminal business coincides by its types with the spheres of activities of legal labor. However, they have their specific traits.

Thus, in the sphere of exploitation of physical labor we can separate the following:

- Participation in criminal formations (as a rule, the victims of such kind of exploitation are men who are forced to participate in armed conflicts, in committing terrorist acts or other similar illegal activities. With this physical capacities of victims are used);

- Exploitation of labor in the sexual sphere can take place:

- *in the sphere of pornographic business* (victims are used during manufacturing of pornographic production, for example, often girls who are transported abroad are used during shooting pornographic movies, they are also forced to be photographed in nude)

- *in the sphere of offering sexual services* (exploitation of victims in the sphere of rendering real sexual services, for example, prostitution)

- Exploitation of labor in the sphere of manufacturing of illegal production and rendering illegal services (in this case compulsory human labor is used in manufacturing of different things, goods, which are prohibited in the legal market turnover: these can be different hidden workshops working in production of fake alcoholic drinks, arms, etc.)

**DR. GIVI LOBJANIDZE “CRIMINOLOGICAL AND SOCIOLOGICAL ASPECTS OF HUMAN
TRAFFICKING DEVOTED ACTUAL ISSUES OF CONTEMPORARY WORLD”**

- *In the sphere of gathering confidential information, discrediting and eliminating competitors or not favored people* – these are specific services, which are rendered by prostitutes who are used for getting classified information, production of hidden videos of sexual scenes with specific persons with the means of getting discrediting information about them and following blackmailing.

Recommendations:

The concept of the struggle against trafficking in Georgia

Author thinks that is necessary to create a unified Concept, which ideally would include overwhelming list of special measures on prevention and struggle against trafficking:

1. Preparation and adoption of changes and amendments to the Criminal Code of Georgia with comments and related theoretical base;
2. Creation of an adequate statistical basis on *trafficking*;
3. Creation of interagency units for struggle against prostitution and *trafficking*;
4. Organization and implementation of cooperation with the foreign law-enforcement agencies;
5. Organization of material and legislative assistance and rehabilitation of the victims;

Фомицька-Якубенко Т.В.

ОСНОВНІ ПРИЧИНИ НЕНАВМИСНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЕФОРМАЦІЙ У СОЦІОКУЛЬТУРНІЙ КОМУНІКАЦІЇ

Роль інформації у сучасному суспільстві набуває все більшої значущості. Інформація не тільки стала об'єктом споживання, конкретним товаром зі своєю цінністю й ринковою вартістю, а й певним чином обумовила соціокультурні вектори розвитку людства на сучасному етапі.

Зростання ваги інформації та інформаційних технологій стало причиною перегляду людської еволюції. Так, Д.М. Щербина, пропонує такий поділ історичного розвитку людства як виробника і споживача інформації:

- доісторичний період розвитку (від часу виникнення людини – близько 100 тис. років тому – і до IV-III тисячоліття до н.е.) тривав, коли людина власне була «умілою мавпою», що жила складно побудованим ієрархічним стадом. Спілкувалися люди усною мовою, що можна спостерігати і в ряду тварин;

- від III тис. років до н.е. і до початку н.е. були сформовані і розкласифіковані основні методи кодування – образні писемні мови, звукові писемні мови, музичні мови, мови тіла, одягу. Поява писемності («біблійна» епоха – від грецького слова «книга») ознаменувала початок історії. Завдяки писемності стало можливим розділити у часі й просторі джерело та одержувача інформації;

- наша ера (1-2000 роки) в основному мала накопичення і подальше структурування інформації у рамках мов, створених раніше [1; с. 92].

Л.Д. Рейман еволюцію суспільства пов'язує з інформаційними революціями, обумовленими появою нових технологій обробки інформації. Перша революція ґрунтується на винаходженні писемності; друга почалася в середині XVI ст., коли було винайдено книгодрукування; третя обумовлена освоєнням технічних засобів передачі інформації на основі використання електрики в кінці XIX ст.; четверта інформаційна революція у 70-х роках XX ст. привела до появи інформаційного суспільства. «Технологічною основою цієї революції стало винаходження мікропроцесорної технології і поява персонального комп'ютера, комп'ютерних мереж, комунікації, основаної на електронних, а не механічних та електричних засобах перетворення інформації, на мініатюризації всіх вузлів, пристроїв, приладів, машин, на програмно-керованих пристроях» [2]. Подібний, хоча з деякими особливостями, підхід до історії інформатизації суспільства наявний і у деяких зарубіжних авторів [див. 3].

Ролі інформації та можливостей її сприйняття в процесі біологічної революції присвячено статтю І.М. Фейгенберга й Р.Є. Ровенського [4], з якою перегукується дослідження О.С. Дріккера, де висунуто гіпотезу про тісний взаємозв'язок між чисельністю людського населення, його еволюцією та здатністю накопичувати, зберігати й передавати як генетичну інформацію виду, так і пов'язану з виживанням та функціонуванням різноманітних культурних і суспільних форм [5].

Слід відмітити, що майже всі дослідники еволюцію суспільства в інформаційному

плані пов'язують із зростанням точності та швидкості передачі інформації. У даній ситуації особливої *актуальності* набуває проблема адекватної обробки та сприйняття інформаційних потоків, у яких опиняється людина. Тому *метою* даної роботи є визначення основних видів, причин і ролі спотворень інформації в соціокультурній комунікації.

Об'єктом дослідження є феномен інформатизації суспільства та пов'язані з нею інформаційні деформації; *предметом* – результати і наслідки діяльності людини в інформаційному середовищі зі створення та засвоєння інформації, її оцінювання.

Новизна дослідження полягає в узагальненні та поєднанні наявного досвіду оцінювання основних причин ненавмисних інформаційних деформацій в системі соціокультурної комунікації.

Виходячи із цілей і обсягу даної роботи, під інформацією розумітиметься сукупність сигналів, даних, знань про різноманітні предмети і явища, яку створює, передає, сприймає чи засвоює людина і яка певною мірою впливає на окреме людське життя чи функціонування групи людей, спільноти тощо. Під спотворенням (деформацією) інформації матиметься на увазі створення, сприйняття чи засвоєння такої інформації, яка спричиняє (може спричинити) формування уявлень, що не відповідають дійсності, або неадекватних реакцій на явища і предмети навколишнього світу.

Розглянемо неусвідомлювані, ненавмисні деформації, які зустрічаються найчастіше, та причини їх виникнення.

На етапі збору даних може мати місце: а) брак даних через відсутність необхідного рівня розвитку теорії чи уявлень про дане явище чи предмет; б) обробка не всього масиву даних, а тільки його доступної частини; в) збір несуттєвої чи малозначущої інформації, що не задовольнятиме кінцеві цілі. Щодо останнього пункту можна в якості прикладу навести думку, висловлену американським автором щодо визначення ціннісних відношень через соціальні опитування: «Я залишаюся скептиком і переконаний, що опитування, які не змушують респондентів обирати серед реальних варіантів і протистояти компромісам, є позбавленими вартості. Дії кажуть промовистіше, ніж відповіді на опитування. Як на мене, дійсний прояв оцінювання – у політичних діях, бюджетах, законах, договорах, регулятивній політиці, військових стратегіях; в суді, корпораціях і профспілкових рішеннях; у споживацько-покупацькій поведінці; у медичних перевагах, а також у різниці оплати кваліфікованої та некваліфікованої праці та страхових схемах – котрі розповідають набагато більше, ніж випадково виражені “точки зору”» [6; с. 430].

Таким чином, при зборі інформації закладаються основні причини майбутніх спотворень, але власне деформації ще не мають місця, бо «проста фізична реєстрація прийнятого сигналу ще не означає, що отримано інформацію із джерела, якщо за допомогою відомих споживачу правил із цього сигналу не буде отримано зміст» [7; с. 275].

Переробка даних є власне вилученням змісту із зареєстрованого сигналу. На цьому етапі закладається найбільша кількість можливих інформаційних деформацій, бо той, хто її оброблятиме, має визначити, за якими правилами буде проводитися цей процес.

Ми маємо пам'ятати, що основним носієм культурної інформації є людина. «Причому носій цей вкрай нестійкий, має надто низьку інформаційну ємність і здатний до переносу дуже малої долі культурного накопичення» [5; с. 40]. Звувивши значення даного судження з історичного процесу культури до конкретного моменту і конкретної людини, зауважимо, що через свої біологічні особливості людина не здатна вмістити весь обсяг соціокультурного досвіду, накопиченого протягом історії.

Особливо це стає актуальним у часи, коли обсяг інформації різко збільшується. Зокрема, збільшення обсягу інформаційних потоків частина дослідників, як було зазначено вище, пов'язує з появою цивілізації. Тобто йдеться насамперед про соціокультурну інформацію, необхідну особі для повноцінного включення в цивілізаційні процеси.

На сьогодні для соціальної адаптації людина має засвоїти певний набір знань, умінь і навичок. Мінімальний необхідний рівень в українському суспільстві в наш час визначається неповною середньою освітою (9 класів). За цей час людина має навчитися читати, писати, рахувати, а також засвоїти базові знання з різних дисциплін: фізики, математики, хімії, біології, географії тощо. Цей мінімум може гарантувати лише те, що дана особа знайде свою соціальну й економічну нішу в суспільстві. Але з точки зору історії людства цей мінімум є тисячолітнім досвідом усіх попередніх поколінь. Тобто уже на етапі неповної середньої освіти концентрація інформації, виражена у формі знань та навичок практичного освоєння навколишнього світу, у багато разів (можливо, сотні тисяч) перевищує інформаційний концентрат, отримуваний, скажімо, 500 років тому протягом усього життя людини.

На наступних етапах освіти відбувається поглиблення набутих знань і спеціалізація. З одного боку, сучасний рівень розвитку науки і техніки обумовив таке збільшення обсягу інформації, що фахова спеціалізація стала необхідною умовою більш-менш нормального функціонування суспільства, яке прагне і надалі використовувати наявне і будь-коли можливе знання про навколишній світ в інтересах задоволення своїх основних потреб. З іншого боку, саме ця спеціалізація все далі унеможлиблює споживання й обробку людиною різноманітної інформації, бо все більше часу витрачається на ще більше занурення у фахові глибини (невипадково останнім часом все більше уваги приділяється розвитку системи «безперервної» освіти протягом усього життя людини).

Отже, необхідність соціалізації індивіда, що в теперішній час уявляється тісно пов'язаною із трудовою діяльністю (тобто працевлаштуванням), зумовлює певне обмеження оброблюваної ним інформації, а також, як наслідок, обмеження у виборі правил і методів даної обробки. Таким чином, у конкретно-особистісному масштабі може виникати спотворення через залучення доступних, але неадекватних або невичерпних для даного випадку методів і правил отримання смислу з інформаційного повідомлення. Можна припустити, що прикладом втілення даної проблеми є суперечка між «фізиками» й «ліриками».

Причинами спотворення інформації на етапі обробки даних можуть бути і психофізіологічні особливості конкретної особи, які вже є цариною медицини та психології. Сюди можна віднести такі явища, як дальтонізм (спотворене сприйняття

кольору), зниження гостроти слуху чи зору тощо. Подібні відхилення від норм, прийнятих у суспільстві, обумовлюють обмеження, що накладаються на функціонування особи в окремих сферах діяльності (наприклад, заборона дальтонікам керувати автомобілем, обмежені можливості в працевлаштуванні тощо).

Якщо в попередньому випадку маємо справу зі спробами суспільства зменшити негативні наслідки спотворення інформації шляхом нормативного регулювання, то в рамках міжособистісної комунікації такі заходи стають неефективними.

Взаєморозуміння, вміння донести інформацію до співрозмовника залежать від багатьох факторів, для яких поки що не існує суспільно визнаних норм і методик регулювання.

По-перше, це психічні особливості сприйняття та переробки інформації. Зокрема у рамках методики НЛП (нейролінгвістичного програмування) розроблено синтонічну модель спілкування. Її цікавість полягає в тому, що авторами запропоновані кілька категорій репрезентативних систем людини. Залежно від того, якому способу сприйняття та збереження інформації конкретний індивід віддає перевагу, виділяють такі типи репрезентативних систем: 1) візуальна (зорово-образна); 2) аудіальна (слухова); 3) кінестетична (дотикова); 4) (у класичній тріаді, запропонованій Х. Адлером, відсутня) «людина розсудку» або «комп'ютер» – особа, що реагує не на свої відчуття, а на позначки, найменування, слова, «ярлики», якими позначає всі свої відчуття й образи [8; с. 337]. Отже, способи обробки та збереження інформації можуть залежати від провідної репрезентативної системи людини і стати на заваді адекватній обробці повідомлення, якщо при його побудові не враховані психічні особливості реципієнта.

По-друге, інформаційні деформації можуть обумовлюватися особливостями соціокультурного життєвого простору людини. До таких особливостей віднесемо історичні, політичні, релігійні та інші, тобто які безпосередньо впливають на світогляд як окремої людини, так і спільнот у цілому.

Так, теперішнє сприйняття навколишнього світу різко відрізняється від уявлень первісних людей. Ми, озброєні знаннями та технологічними засобами ХХІ століття, з усмішкою сприймаємо повідомлення про те, що колись землю вважали пласкою частиною суші, що плаває по поверхні світового океану (лежить на спинах слонів, китів... – варіантів чимало). У процесі науково-технічного прогресу змінилися уявлення про світобудову, про людський організм (тепер ми вважаємо, що зорове сприйняття базується на обробці органами зору та мозком світлових потоків, а не на обмацуванні невидимими щупальцями, що виходять із очей, предметів оточення) тощо.

Із поширенням цікавості до східних релігій і вчень у західних суспільствах (в тому числі й українському) з'явилися групи прихильників і послідовників східної думки (буддизму, йоги і т.д.), а також ті, хто намагається поєднати певні аспекти східного та західного типу мислення (реріхівське учення; спроби кармічного діагностування та теоретичного обґрунтування причиново-наслідкових зв'язків у житті людини, що поєднують притаманну деяким східним ученням віру в реінкарнацію душі й у той же час прагнуть підвести теоретичну базу під чудотворчу силу православ'я та християнське розуміння гріха [9]). Звісно, що людина, котра приймає для себе ті чи інші судження як

вірні, буде керуватися ними у своєму житті й оцінювати отримувані повідомлення через призму свого світогляду.

По-третє, не будемо нехтувати й економічними чинниками при переробці інформації. Неможливо адекватно оцінити якість явища, якщо не володіти усією наявною базою даних щодо нього. Особливо вагомими ці чинники стають із винаходженням нових засобів комунікації та обробки інформації. Інформація стає товаром, продуктом виробництва, що тягне за собою розвиток цілої інфраструктури супровідних галузей. Поступово відбувається комерціалізація інформації (через витрати на засоби її оброблення, доставки, збереження і т.д.). «Комерціалізація інформації не знає ніяких меж. Жодне джерело не є вільним від приватизаційної хвилі, особливо якщо державна влада повністю на боці приватизаторів. І так, має місце явище позбавлення інформації, що розвивається серед інформаційного багатства» [10; с. 443].

Отже, інформація може спотворюватися через розбіжності у сприйнятті одних і тих же понять у автора та споживача повідомлення. Для виявлення інформаційних деформацій, зумовлених вищезазначеними причинами, уявляється доцільним використання прагматичного підходу, зразок якого можна знайти у роботі О.С. Кордобовського і С.Д. Політико [11]. Щоб не повторюватися, візьмемо приклад із філології.

Методика перекладу з однієї мови на іншу передбачає такий варіант, як відшукування найближчого за змістом еквівалента, якщо прямого перекладу не існує. Зокрема рос. «програмное приложение» можна розчленувати на дві частини і перекласти кожне слово окремо. Якщо з прикметником особливих проблем не виникає, то багатозначність іменника в російській мові зумовлює низку варіантів при перекладі на українську. Згідно зі словником «**приложение** 1) (действие) прикладення, (неоконч. – еще) прикладання; (применение) застосовування; 2) (добавление) додаток», й одразу відкинемо варіант перекладу граматичного терміна. Якщо взяти до уваги, що дане словосполучення є терміном, пов'язаним із програмним забезпеченням ЕОМ, і він, у свою чергу, є перекладом англійського слова «application», яке в даній галузі є терміном, але в ширшому вживанні має близько 10 значень: 1) прохання, заява, форма заяви, 2) застосовування, використання, вживання; прикладання; застосовність, придатність, 3) накладання; 4) матем. накладення; 5) компрес, 6) аплікація, вишивка, 7) застосування (ліків), 8) старанність, ретельність, 9) комп'ют. прикладна задача, програма. З урахуванням цього переклад даного сполучення як «програмний додаток» не є адекватним. Для української мови вже стало історичною традицією часто нову термінологію отримувати через посередництво російської мови, що інколи викликає певні труднощі. Розглянемо, як відбулося неадекватне оброблення наведеної вище інформаційної одиниці з точки зору прагматики.

Оскільки у даній комунікативній ситуації бере участь три суб'єкта, позначимо їх згідно із шляхами запозичення даного поняття X – англійська мова, Y – російська мова, Z – українська, A – інформаційне повідомлення, V_1, V_2, \dots, V_n – смисли даного повідомлення в англійській мові (для російської), C_1, C_2 – смисли даного повідомлення в російській мові (для української).

Для X область A включає $B_1, B_2 \dots B_9$

Y погоджується, що A включає $B_1, B_2 \dots B_9$

Далі суб'єкти переходять до конкретизації (звуження) предмета комунікації:

X стверджує, що A включає тільки B_9

Y сприймає, що A включає тільки B_2

На цьому етапі підміняється вужче поняття ширшим, але поки що спотворення немає, бо для Y B_2 включає B_9). При отриманні повідомлення від Y проблемою для Z є правильна переробка даних. Якщо Z не знає, яка інформація була передана посереднику (Y) від X , то матиме місце така переробка:

Y стверджує, що A включає тільки B_2

Для Z область B_2 включає C_1, C_2 , де C_1 включає B_2 , а C_2 – абсолютно нове значення

Враховуючи те, що Y від X отримав однослівне повідомлення, а видав для Z двослівне, скоріше за все Z піде шляхом найменшого опору і оброблятиме вже два повідомлення. Як було сказано вище, з перекладом прикметника не виникає проблем – він так і залишається прикметником. Але іменник для Z може стати перепорою на шляху до розуміння отриманого сигналу. Оскільки для Z важко сполучити з наявним уже прикметником C_1 , то зрештою Z сприймає, що A включає C_2 .

Якщо суб'єкти комунікації домовляться між собою про межі, що окреслюють область повідомлення, то проблема буде вирішена. Та якщо іти чітко за логікою, то цілком слушно зробити висновок, що через брак інформації результат може стати несподіваним:

Z сприймає, що A включає C_2

Для Z область C_2 лежить за межами області A

Z сприймає, що $A \in \text{не } A$.

Під час зберігання інформації найчастіше причиною спотворення стає механічна втрата або пошкодження носія інформації – звукового, відео-, фото-, паперового (рукописного чи машинописного, креслення, схеми тощо), електронного (жорсткі та гнучкі носії тощо).

До того ж інформація не є сталим явищем – вона може застарівати. Яскравим прикладом застаріння інформації наявні в документообігу. По-перше, в організаційно-розпорядчій документації (наказах, розпорядженнях тощо) часто положення попереднього документа можуть скасовуватися пізнішим. Такі ж випадки трапляються і в інших видах документів, а також стосуються окремих реквізитів, що мають чітку часову характеристику – візи, резолюції тощо. Дані реквізити на одному паперовому носії можуть суперечити один одному, тому прийнято чинним вважати пізніше датований елемент, тоді як проставлені раніше втрачають юридичну силу. По-друге, в тому ж документообігу прийнято виділяти за юридичною силою чинні і нечинні документи. До нечинних зокрема відносять і ті, що втратили юридичну силу через витікання терміну дії. Такі документи є неінформативними через те, що розміщена в них інформація або застаріла за змістом, або не має підтвердження чинності (наприклад, прострочений студентський квиток, паспорт, у якому не вклеєна фотокартка відповідно до віку тощо).

Якщо говорити про етап передачі інформації, то можна виділити такі можливі

причини спотворення:

- передача інформації, спотвореної на попередніх стадіях (переробки та зберігання);
- обмежені можливості системи, що сприймає інформацію (і людини в тому числі);
- обмежені можливості транслятора повідомлення.

Конкретні способи і прийоми спотворення інформації на цьому етапі мають багато спільного із тими, що розглядалися вище. Так, людину можна вважати системою з обмеженими можливостями для повноцінної трансляції та сприйняття інформації. Тут відіграють роль і біологічні фактори (коротка тривалість життя, обмеженість органів почуттів), і політико-економічні (культурна чи економічна блокада певної держави чи нації, реклама як рушійна сила торговельно-економічних стосунків, панівна ідеологія), і світоглядні («окуляри» певної релігії, наукового напрямку тощо).

Підсумовуючи сказане вище, зазначимо, що основними причинами ненавмисних інформаційних деформацій у соціокультурній комунікації на сьогодні можна вважати брак інформації та недосконалість систем, які передають чи отримують інформацію. Людина через біологічні, соціокультурні, політико-економічні причини є недосконалою інформаційною системою і змушена виробляти допоміжні засоби зберігання й обробки інформації.

Серед основних видів цих інформаційних деформацій в системі соціокультурної комунікації можна виділити дві групи: 1) викликані психофізичними особливостями осіб-комунікантів; 2) зумовлені соціокультурними процесами (застарівання інформації, залежність її обробки й оцінювання від соціокультурного середовища, особистих переваг тощо).

Застосування прагматичного підходу в багатьох випадках дозволяє виявляти спотворення інформації як у рамках міжособистісної комунікації, так і в ситуаціях міжкультурного спілкування.

Хоча цілком слушною на сьогодні є думка, що «вичерпна інтерпретація інформації є практично нерозв'язним завданням...» [11; с. 109], аналіз еволюції людства з точки зору розвитку інформаційних технологій дає підстави стверджувати, що саме прагнення розв'язати це завдання, можливо, подекуди несвідоме, є вагомим рушієм на шляху до інформаційного суспільства й прогресу взагалі.

Література:

1. Щербина Д.Н. Время, цивилизация, Интернет // Философия науки. – 2000. – № 1 (7). – С. 92-95.
2. Рейман Л.Д. Информационное общество и роль телекоммуникаций в его становлении // Вопросы философии. – 2001. – № 3. – С. 3-9.
3. Див.: Technology as a Human Affair. – Mc Grow-Hill Publishing Company, 1990 – 495 p.
4. Фейгенберг И.М., Ровенский Р.Е. Информационная модель будущего как программа развития // Вопросы философии. – 2000. – 5. – С. 76-87.
5. Дриккер А.С. Человечество: информационный идеал // Человек. – 2000. – № 1. – С. 37-45.
6. Lowrance W.H. The Relation of Science and Technology to Human Values // Technology as a Human Affair. – Mc Grow-Hill Publishing Company, 1990 – P. 420-436.

**Фомицька-Якубенко Т.В. ОСНОВНІ ПРИЧИНИ НЕНАВМИСНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ
ДЕФОРМАЦІЙ У СОЦІОКУЛЬТУРНІЙ КОМУНІКАЦІЇ**

7. Семенков О.И. Информация // Новейший философский словарь / Сост. А.А. Грицанов. – Мн.: Изд. В.М. Скакун, 1998 – С. 274-276.
8. Самыгин С.И., Столяренко Л.Д. Психология управления – Ростов н/Д.: Изд-во «Феникс», 1997 – 512 с.
9. Лазарев С.Н. Диагностика кармы: Книги 1-9.
10. Herbert I. Shiller. Paradoxes of Information Age // Technology as a Human Affair. – Mc Grow-Hill Publishing Company, 1990 – P. 436-460.
11. Кордобовский О.С., Политыко С.Д. Человек в информационном пространстве // Человек. – 1998. – № 6. – С. 104-112.

Балабанова Л.М.

ЕСТЕСТВЕННОНАУЧНАЯ КОНЦЕПЦИЯ ПРИНЦИПОВ ЛИЧНОСТНОГО РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕКА

Многолетние исследования в области психологии позволили обратить внимание на то, что при рождении каждый человек является потенциальным обладателем творческих способностей. И это естественно, поскольку все индивидуальное развитие является творческим процессом, выражающимся в самосозидании и самоорганизации развивающегося организма. Самосозидание может быть творческим процессом, если оно индуцируется активностью, осуществляемой по эндогенным мотивам – благодаря эндогенно возникающим доминантам [1]. Лишь в этом случае человек может считаться субъектом развития, каким он в действительности и является. Почему, однако, обладатели творческих способностей – лишь немногие субъекты, другие реализуют лишь исполнительские способности, а третьи вообще никаких? Ответ на этот вопрос можно получить в связи с анализом тех механизмов, которые лежат в основе личностного развития и творческого становления человека.

Сегодня сложилась поистине тревожная ситуация, которую отмечают не только отечественные, но и зарубежные исследователи, которая выражается в постепенном угасании творческих способностей личности по мере ее взросления, особенно за время пребывания ее в школе. Почему же, начав обучение в школе, личность утрачивает потенциально присущие ей творческие способности? Все чаще слышны высказывания, что современная школа, лишённая индивидуального подхода к учащимся, зачастую является фактором не развития, а напротив, задержки их интеллектуального, духовного развития и более того – фактором риска для таких заболеваний, как неврозы. Снижению творческой и поисковой активности личности способствует обилие книг, в которых содержатся готовые ответы на поставленные вопросы: решебники по математике и физике, кем-то написанные сочинения, рефераты, которые воспитывают в человеке послушного, немыслящего исполнителя, не вносящего в свою поведенческую деятельность в процессе обучения в школе и в будущую профессиональную каких-либо творческих начал. В то время как для развития творческих способностей человек не должен получать знания в готовом виде. А педагог должен быть привлекаем лишь в качестве консультанта, если в этом возникает надобность. Именно поэтому обучение должно рассматриваться не как фактор усвоения требующихся по разным предметам знаний или соответствующих умений, навыков обычно пассивного усвоения, а как активный процесс творческой переработки приобретаемых знаний [1].

Многие важные моменты, связанные со становлением творческих возможностей личности, ее самоактуализацией и развитием, предполагают знание тех закономерностей, которые лежат в основе всей психической деятельности человека, понимание которых невозможно без знания естественнонаучных закономерностей развития глобальных систем, к которым может быть отнесен и человек. Как открытая система, человек является частью более сложных систем, которые не могут не оказывать определяющего

влияния на формы его психической активности.

Начнем с некоторой общей характеристики Согласно концепции, разрабатываемой академиком И.Н. Серовым [5], в основе создания глобальных систем, имеющих высокую стабильность собственных пространственно-временных характеристик, лежит три основополагающих принципа.

Первый принцип – это принцип фрактального подобия. Из принципа фрактальности следует, что во Вселенной работает закон фрактальных множеств, а именно, стремление к подобию макро- и микросистем – «большое в малом, малое в большом». То есть где-то в бесконечном пространстве и времени существует некая зона, являющаяся нулем в системе координат. Вокруг этой точки существует строгая иерархия пространства, чем ближе к этой точке, тем выше информационная плотность развернутых структурных характеристик среды, а любая форма активного сознания постепенно набирает определенный потенциал. Это согласуется с ВІР–теорией – теорией биоинформационного программирования, появившейся в конце XX века благодаря новым достижениям в теоретической физике, биологии, генетике, информатике [3], которая рассматривает человека как многоярусную информационную структуру. Анализ показывает, что жизнь невозможна без тех информационных процессов, которые моделируют окружающую действительность, используя сложную архитектуру мозговых структур. Чем сложнее устроен мозг, тем большую роль в жизнедеятельности и поведении животного или человека играет построение внутренних информационно-когнитивных моделей, специфической особенностью которых является отражение объектов окружающего мира [2]. Один и тот же объект отображается разными людьми по-разному и по-своему (субъективно) переживается. Это удивительное свойство психического – субъективное переживание – очень трудно определить, но именно оно является спецификой живой материи. Если Вселенная – это «гигантская голографическая и квантовомеханическая система» [2], то и психика, регулирующая поведение человека, должна иметь квантово-волновую природу, основу которой составляет функционирование связей и отношений.

Из этого вытекает *второй принцип*, который гласит – устойчивость системы определяется отсутствием межсистемных противоречий в любой схеме взаимодействия. Согласно этому принципу, сумма всех взаимосвязей в любой устойчивой системе должна стремиться к нулю. Именно поэтому эволюция человека и любой общности в целом и заключается в продвижении к абсолютному равновесию. Взаимодействие всех без исключения процессов должно быть комплиментарным. А набегающие погрешности должны автоматически дифференцироваться под воздействием соответствующих тенденций саморегуляции. Когда система, находится в процессе элементарного развития или в состоянии, когда уровень внутрискруктурных противоречий достаточной высок, она (система) очень чувствительна к влияниям среды. Даже минимальные воздействия среды на систему, находящуюся в неравновесном состоянии, могут изменить процесс развития системы и нарушить внутрисистемные взаимоотношения. Поэтому библейское предостережение: «Не ходите на собрания нечестивых», – крайне важно для незрелой личности.

Третий принцип предполагает наличие целого пакета различных базовых констант, последовательная шкала которых может быть представлена в виде пирамиды. Этот принцип определяет очень важный, чисто философский тезис, суть которого заключается в следующем. Развиваясь, то есть стремясь к выходу из зоны противоречий при помощи конкретной технологии, методологии или принципа, можно достичь только до определенного уровня развития. Далее сколь угодно мощное нагнетание активного потенциала без смены действующего алгоритма или его корректирующей модернизации не обеспечивает переход в следующую зону развития.

Именно на основе этого принципа человек формирует свою собственную индивидуальность, что не мешает ему или развиваться в общесоциальном контексте или деградировать в зависимости от имеющихся интеллектуальных ресурсов, причем стремится он только к тому, что доступно для его понимания. Если элементарных знаний нет, а адекватное осознание смысла существования отсутствует, тогда процесс эволюции происходит на первичном, самом простейшем физиологическом уровне. Так, например, если новорожденному ребенку на определенном этапе директивно не вносятся со стороны родителей, среды или общества, в котором он существует, соответствующие понятия, его эволюция доходит до определенной константы, образующей барьерную мембрану, и далее он совершенствоваться не в состоянии. Из сказанного следует, что если цель, смысл, принципы, алгоритм реализации базовых характеристик индивидууму неизвестны или им не осознаны, сама форма развития выше элементарной ни при каких обстоятельствах не возможна.

В современном обществе огромное количество людей занимается чем угодно, только не собственной эволюцией. Общество постепенно превращается в общество пользователей и потребителей. В таком обществе каждый субъект знает только о кнопке, которую необходимо нажать, чтобы механизм заработал, и только малая часть пытается разобраться и понять, как это на самом деле устроено и работает. Сумма приобретенных знаний – это лишь набор информационного потенциала, которые позволяют человеку сделать выводы о необходимости разворота соответствующих принципов, лежащих в основе существования Вселенной и человека как части ее.

Мировая психология утверждает, что все начинается с мотивации, именно она первична, и пока ее нет, никакой процесс, в том числе процесс личностного развития, не будет совершенен. Для достижения изменений нужно абсолютное понимание необходимости конкретного шага, а далее – совершение действия, адекватного поставленной цели. В этом заключается ответ на вопрос: почему всегда первично осознание имеющейся ситуации и только вслед за этим появляется тенденция к изменению. Вслед за этим формируется определенная методология, на базе которой моделируется алгоритм, называемый технологией решения и начинается непосредственное построение вектора из точки А в точку В. Но в первую очередь следует понять, что точку А следует покинуть, осознав бесперспективность, тупиковость прилагаемых усилий, не ведущих к развитию.

Таким образом, при любых ситуациях мы все время будем иметь дело с проекцией первичной базовой формы триединства, которая заложена в основу существования

любых устойчивых конструкций: мотивация-анализ-действие или на другом уровне: философия – методология – технология.

Основываясь на сказанном выше, можно заключить, что одним из основополагающих механизмов личностного развития человека является осознание. Если нет осознания проблемы, то и адекватное действие невозможно. Что такое «осознание», как оно происходит, откуда берется? Каждый сталкивался с ситуацией, когда, общаясь с кем-либо, убеждался, что его слов не понимают, хотя разговор происходит на языке, известном обоим. Собеседник внимательно слушал, стремился уловить смысл, термины подбирались достаточно простые, но результат оказывался крайне неудовлетворительным. С чем это связано? Почему заданная программа не воспринимается, пользуясь аналогиями, системным процессором объекта?

В этой связи большой интерес для понимания этих процессов представляет идея резонансных явлений в центральной нервной системе. Согласно точке зрения А.А. Ухтомского [6], резонансные взаимодействия между различными нервными центрами формируются в процессе отражения мозгом окружающей действительности. Эта идея резонансных процессов в нервной системе, возникающих при построении сенсорно-когнитивных проекций, позволяет предположить, что между составными частями системы интеллектуальной саморегуляции осуществляются информационные взаимодействия, близкие по типу к резонансным. Отсутствие «резонансного взаимодействия» в смысловой сфере взаимодействующих лиц и приводит к непониманию и игнорированию поступающей информации. А значит, осознание полученной информации не происходит.

Проблема заключается в том, что в программном обеспечении такого человека, пользуясь компьютерной терминологией, не существует файлов, «распознающих» заданные смысловые конструкции, поступающие извне. Согласно исследованиям, приведенных в работе [4], устойчивость развивающихся систем определяется оптимумом соотношения между необходимыми (детерминированными) и случайными (стохастическими) процессами. На примере развития и становления языковых систем было убедительно показано, что для того, чтобы система была устойчивой и способной эволюционировать, этот оптимум должен находиться в пределах 3:1 или 4:1. Эти представления находят свое отражение и в исследованиях [5], сущность которых заключается в следующем. Согласно теории «золотого сечения», для обеспечения первого уровня стабильности системы необходимо чтобы 61,8% происходящих в ней процессов должны быть максимально уравновешены. Если в общем фрактальном комплексе существует объект, приведенный к абсолютному внутрискруктурному равновесию, то среда, в которой он находится, являясь ее неотъемлемой частью, не может более проявлять себя неконструктивно по отношению к нему. Исходя из этого, для того, чтобы первичное взаимодействие человека и поступающей к нему информации было удовлетворительным, или другими словами, чтобы человек мог сформировать определенные смысловые конструкты и обозначить те детерминанты, которые и будут определять устойчивость сенсорно-когнитивной системы, требуется, чтобы мозг человека мог воспринять не менее 61,8% модуляций. Другими словами, практически

62% активных нейронов коры головного мозга должны находиться в состоянии «резонансного взаимодействия» с воспринимаемым информационным потоком. Остальная информация, около 38%, может быть отброшена, но 61,8% информации должно быть зафиксировано в виде смысловых конструкторов. Только тогда на базе имеющихся смысловых понятий начинают оформляться дополнительные структурные взаимосвязи по принципу фрактальности.

Для обеспечения стабильности созданной сенсорно-когнитивной системы необходимо, чтобы построенная когнитивная модель удовлетворяла принципу нейтральности, когда сумма всех ее категорий стремится к нулю. В стабильной системе все без исключения процессы, протекающие в ней, должны быть скомпенсированы, и если любая подсистема, входящая в состав глобальной фрактальной конструкции, не структурирует себя по образу и подобию более глобальных образований, то она будет обязательно блокирована и через некоторый срок дезинтегрирована. Т.е. уровень внешней и внутренней поляризации в сенсорно-когнитивной системе должен быть минимальным. Если эти условия не будут соблюдены, произойдет спонтанная активация поляризованных структур, входящих в общую схему сознания личности, что приведет к развитию состояния эйфории или стресса.

Например, к человеку поступает информация извне о неадекватности его поступков. Реагируя на информацию, человек начинает раздражаться, винить окружающих. Возникает стресс, хотя входящая информация о неадекватности действия должна моделировать нейтральное состояние сознания и служить началом ревизии имеющихся предпосылок, коррекции координат выбранной цели и путей ее достижения. Другими словами, ничего, кроме позитива, критика вызывать не должна. Если эти условия не будут соблюдены, возникает неизбежность наступления всевозможных психоэмоциональных кризисов.

Для понимания основ личностного развития и процесса творческого становления человека хотелось бы обратить внимание еще на один аспект проблемы. Для развития конкретного субъекта необходим дополнительный фактор – это общность людей, сумевших успешно эволюционировать в личностном и социальном аспекте и получивших возможность целенаправленно корректировать возникающие в процессе жизнедеятельности структурные деформации [5]. К сожалению, в нашем обществе только отдельные личности могут развиваться самостоятельно, всем остальным необходим социум, позволяющий конкретизировать понятийные позиции и заимствовать имеющиеся технологии. Набранный личностный потенциал требует использования, а получаемый результат является критерием коррекции имеющихся представлений о процессе. Поэтому все, что осознано, всегда органически требует воплощения, а этот процесс предполагает период проб и ошибок.

В заключение необходимо сказать, что игнорирование основополагающих принципов эволюции систем любого профиля приводит к тому, что индивидуум не может изменить свою жизнь, являющуюся проявленной моделью его патологического отношения к основам мироздания. Он не в состоянии конструктивно изменить свои взаимоотношения с другими людьми, иначе относиться к работе, творчеству и т.д. Только

осознанное понимание базовых принципов становления и существования стабильных систем позволяет личности целенаправленно корректировать свои действия в среде обитания. Если таковая осознанность отсутствует, ничего конструктивного создать невозможно. Когда человек не знает, что конкретно требуется совершить, не понимает, почему это необходимо, то и область приложения усилий будет крайне расплывчатой. При отсутствии выраженной мотивации все действия будут откладываться на «завтра, на потом». Всегда будет формироваться ущербная форма самооценки. Выход из тупика существует – это развитие и реализация основ саморегуляции, понимание которых позволяет субъекту построить свой персональный алгоритм развития, который должен обязательно укладываться в общие рамки более глобальной структурной организации.

Литература:

1. Варшавский И.А. Некоторые методологические и теоретические аспекты анализа закономерностей индивидуального развития // *Вопр. философии.* – 1986. – Вып. 11. – С. 95.
2. Дубров А.П., Пушкин В.Н. Парапсихология и современное естествознание. – М.: СП „Соваминко”, 1989. – 280 с.
3. Праушкин А. Аналитическое программирование информационных обменных процессов активных биологических форм. – СПб.: AIRES, 2002.
4. Седов Е.А. Одна формула и весь мир. Книга об энтропии. – М.: Знание, 1982. – 176 с.
5. Серов И.Н. Аналитическое программирование информационно-обменных процессов активных биологических форм. Базовые принципы создания глобальных гиперкомпенсаторных систем. – С.-Пт., 2002. – 68 с.
6. Ухтомский А.А. О резонансной теории нервного проведения // *Собр. соч. Л.: ЛГУ. Т. 6.* – С. 50 – 55.

Кашаба О.Ю.

ALLTAGSGESCHICHTE TA ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО: З ДОСВІДУ СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

90-ті роки ХХ століття стали новим етапом розвитку духовності українського народу. Відродження історичної пам'яті, піднесення народної творчості, сплеск культурного життя, звільнення творчої ініціативи – відмінні риси цього етапу. Однак існує ще багато питань, розв'язання яких потребує зусиль як з боку владних структур, так і з боку суспільства.

Перед українською незалежною державою на першому місці стоїть завдання формування історичної пам'яті народу. В цьому процесі виключна роль належить історичному краєзнавству, дослідженню і вивченню історії рідного краю. Актуальність теми викликана тим, що сьогодні краєзнавці намагаються знайти нові методологічні засади для вивчення мікроісторії. З цією метою досліджується досвід провідних вчених-істориків Західної Європи, проводяться паралелі, компаративістський аналіз напрямків роботи. Тому можна спостерігати популярність досліджень з соціальної та історичної антропології на наукових теренах України.

Метою статті є вивчення основних напрямків і методів роботи українських краєзнавців і “істориків повсякденності” в Німеччині.

За роки самостійності в Україні значно виріс інтерес різних верств населення до джерел своєї історії. До вивчення мікроісторії тягнуться сотні ентузіастів, які намагаються зрозуміти зміни в суспільстві і державі, ближче познайомитися з далеким минулим, традиціями і культурою.

Чому краєзнавство має таку популярність? На наш погляд, далеко не кожна наука здатна так органічно поєднати минуле, сучасне і майбутнє. Це синтетична галузь знання, що спирається і на природознавчий, і на історичний, і на мистецтвознавчий фундамент.

На методологічному і методичному рівнях краєзнавство має багато спільних ознак з країнознавством. Відмінність між ними полягає в масштабах предмета дослідження. Краєзнавство на відміну від країнознавства, що вивчає державу в цілому, обмежується лише територією її певної частини. Однак разом вони відтворюють цілісний образ України як держави з виразною геополітичною “особистістю”, з її могутнім, своєрідним, дуже складним за структурою інтегральним потенціалом.

Таким чином, ми спостерігаємо прояв одного з законів діалектики, а саме – “єдності та боротьби протилежностей”. Історія кожної окремої землі – самодостатня, обмежена, відмінна від інших, зі своїми, притаманними лише їй ознаками та особливостями. Вона нагадує смальту зі своїм кольором, своїм розміром. Однак коли безліч таких крупинок об'єднується в єдине ціле завдяки узагальненим, фундаментальним дослідженням, з'являється пишне, небачене за своєю красою мозаїчне панно історії України, українського народу, української нації.

Маючи унікальну можливість органічно поєднувати в собі дві форми – державну і громадську, які знаходяться в тісному зв'язку, взаємодоповнюють і збагачують

одна одну, краєзнавство користується великою популярністю. Самовіддані зусилля краєзнавців-професіоналів і аматорів підтримують в суспільстві інтерес до культури, мови, традицій українського народу, чим сприяють формуванню національної самосвідомості та його історичної пам'яті.

Аналіз наукових проблем, які стоять перед краєзнавством, показує, що мікроісторія завжди значно багатша, ніж узагальнююча історія. Вона, на наш погляд, найбільш ґрунтовно розкриває поняття історичної пам'яті, свідомості, мислення та історичного досвіду.

Тільки за роки незалежності в Україні з цієї проблеми захищено більш 20 докторських та кандидатських дисертацій, написано десятки монографій, сотні статей [1, с. 37].

Серед цих досліджень чільне місце посідають праці, у яких розглядаються 20-30-ті роки ХХ століття. Цей період для історичного краєзнавства був дуже складний, адже історія краєзнавчого руху того часу позначилася як піднесенням, так і повним розгромом під час політичних репресій.

Необхідно зазначити, що історики по-різному ставляться до оцінки періоду 20-30-х років. Часом найвищого піднесення і розквіту історичного краєзнавства, "золотим десятиріччям" у розвитку різних форм краєзнавчого руху вважає 20-30-ті роки ХХ століття академік НАН України, голова Всеукраїнської спілки краєзнавців П.Т. Тронько [2, с. 24].

Кардинально протилежної оцінки притримується В.І. Очеретянко [3]. На його думку, краєзнавство не виконало поставлених завдань, підґрунтям яких було національно-культурне відродження українського народу. Тому немає сенсу підносити й ідеалізувати краєзнавчий рух в 20-ті – 30-ті роки.

Поміркованими оцінками позначаються роботи Ю.З. Данилюка [4], Л.Л. Бабенко [5], О.М. Богданиної [6], В.В. Бездрабко [7], О.А. Удода [8], В.В. Ченцова [9] та деяких інших авторів. Вони позитивно оцінюють діяльність наукових структур краєзнавчого спрямування, таких, як комісії краєзнавства, Український комітет краєзнавства, комісії кафедр ВУАН, її історичні секції, кафедри краєзнавства у вищих навчальних закладах, наукові товариства на місцях, музеї, архіви. Одночасно автори зазначають, що з початку 30-х років в умовах формування тоталітарної системи демократичне за характером краєзнавство не могло впливати на громадське життя, виховувати патріотичні почуття і бути фундаментом для консолідації українського народу.

На наш погляд, зацікавленість історичним краєзнавством сьогодні має підґрунтя. Можна виділити низку причин, що викликали сплеск досліджень з історії рідного краю:

- по-перше, зростання інтересу до історії недавнього минулого пов'язане зі зміною соціально-економічних і політичних пріоритетів суспільства і держави, а це в свою чергу спонукає дослідників звертатися до локальної тематики;

- по-друге, ми спостерігаємо кризу панівної парадигми історичного знання, тому історики намагаються не торкатися складних методологічних питань;

- по-третє, останнім часом до наукового обігу впроваджуються нові джерела, насамперед на регіональному рівні, і, як правило, історики зацікавлені і в аналізі цієї

інформації;

- по-четверте, виникає великий інтерес до нового аспекту досліджень, пов'язаного з вивченням проблем історичної антропології, соціальної історії, повсякденного буття.

Подібні тенденції відбувалися в багатьох країнах Західної Європи. Серед істориків починається рух від всебічного аналізу “нерухомих” структур до вивчення мотивів і стратегій поведінки людей. Унікальне та індивідуальне в історії знов привернуло увагу дослідників.

Наприкінці 60-х – початку 70-х років в історичній науці ФРН виник новий напрямок, який називається “соціальною” чи “соціально-історичною наукою”. Він завдав удару традиціям західнонімецької історіографії, пов'язаної з “німецьким історизмом”, який передбачав вивчення видатних осіб, дипломатії і політики, передусім зовнішньої.

Один із головних дослідників і теоретиків цього напрямку Г.-У. Велер відмічав, що історикам необхідно вивчати не події і дії людей, а соціальні та економічні структури і процеси, як умови чи наслідки цих дій [10, с. 403].

Однак розвиток “соціально-історичної науки” сприяв падінню інтересу до історії і власне історичної науки. Цей процес був характерним для початку 1970-х років, коли почали скорочуватися тиражі історичних творів, зменшилось викладання історії в школах і вищих навчальних закладах в багатьох федеральних землях Німеччини, а також кількість спеціальної літератури. Замість традиційної історії вводилися нові предмети – “суспільствознавство”, “політика”. Спостерігається закриття багатьох історичних кафедр, тому в колах професійних істориків ставилося гірке запитання: “Чи необхідна взагалі історична наука?” [11, с. 167-182].

У 1970 році Президент ФРН Хайнеман, висловивши занепокоєння з приводу падіння інтересу народу до своєї історії, закликав до перегляду традиційних історичних уявлень, до розробки забутих аспектів історії Німеччини, запропонував знайти в ній такі моменти, які б допомогли об'єднати громадян країни, розвивати “демократичну свідомість”, закріпити патріотичні почуття, зробити поняття батьківщини близьким для кожного [12, с. 101-122].

Наприкінці 60-х років – початку 70-х років серед західнонімецьких істориків виникає інтерес до іншого аспекту дослідження, пов'язаного з вивченням людини. В ФРН були переведені праці соціолога Н. Еліса, в яких історія європейських країн розглядалась в культурологічному аспекті [13, с. 185].

Саме тоді пролунало гасло: “Від вивчення державної політики й аналізу глобальних структур і процесів до дослідження маленьких життєвих світів, повсякденного життя звичайних людей”.

Виникає напрямок “історія повсякденності” (Alltagsgeschichte), чи “історія знизу” (Geschichte von unten). На початку 80-х років Німеччину охоплює справжній “історичний бум”. Виникає масова зацікавленість минулим свого міста чи селища, історією своєї родини. Великого розповсюдження набули “історичні майстерні” (historische Werkstätten), використовувався метод “усної історії”. Сьогодні в Німеччині існує біля 200 історичних кафедр в вищих навчальних закладах, виходить понад 200 періодичних видань з історичної тематики. Видається багато історичних творів – від багатотомних

робіт з всесвітньої історії і історії Німеччини до кишенькових книжечок. З 1973 року в ФРН систематично проводять історичні конкурси для школярів на приз Президента республіки [14, с. 185].

“Історія повсякденності” в цьому “історичному бумі” зайняла видатне місце. Ю. Кокка намагається визначити поняття “історії повсякденності”, тому підкреслює її специфічні риси – головна увага дослідників зосереджується не на ключових подіях чи великих ідеях, а на повсякденному житті звичайних людей, на змінах в їх житті, змінах в них самих разом з часом. Мова йде про “маленьких людей”, які не завжди творили історію, але відчували її силу на собі [15]. Ф. Ульріх, вчитель з Гамбурга, палкий пропагандист “історії повсякденності”, при огляді робіт цього напрямку запропонував епіграф:

Denn die eine Sind im Dunkeln
Und die andern Sind im Licht.
Und man siehet die im Lichte
Die im Dunkeln sieht man nicht.

(Ібо одни пребывают во тьме,
А другие – на свету.

И те, кто на свету, видны всем,

И никто не видит тех, кто во тьме [16, с. 185].

Таким чином Alltagsgeschichte намагається зрозуміти і проаналізувати переживання, поведінку людини, вплив на неї суспільних структур і процесів. Крім того, “історія повсякденності” відноситься до об’єктів дослідження як до співавторів.

Спостерігається зміна перспектив: від політичної історії до історії соціальної, від глобальної – до історії повсякденного життя, від сильних світу – до звичайних учасників історичного процесу.

Тому для нас є актуальним ознайомлення з позитивним зарубіжним досвідом в розробці світоглядних і методологічних питань розвитку сучасного суспільства й науки.

Сьогодні українські історики намагаються знайти нові методологічні основи для кардинального оновлення дослідного процесу. Інтерес до нетрадиційних в нашій історичній науці методологічних підходів і принципів є досягненням останніх років.

В краєзнавчих дослідженнях з’являється новий акцент. Якщо раніше соціальна історія передбачала вивчення більш-менш значних груп людності, то нині це суцільний соціальний зріз, що обіймає представників різних прошарків. Змінилось і розуміння “побутової історії”. Вона утворює підґрунтя для висвітлення масових уявлень, проникнення до світу ідей, переживань, спрямувань, життєвих цінностей “безмовної більшості”. Такий погляд на предмет досліджень дозволив почасти уникнути протистояння “історичного” та “логічного”, коли життя завжди виявляється щедрішим від усіх і усіляких схем.

У реальній практиці зазначена орієнтація виявляється у вивченні невеликих спільнот: парафії, села, родини, провінційного містечка, міського кварталу, вулиці, будинку, їдальні, пивної як місця громадських зібрань і звичайного вечірнього впровадження часу тощо. По суті, це не що інше, як краєзнавчі дослідження, що

здійснюються на новому методологічному рівні.

Зацікавленість регіональною історією дала початок демократизації історичної науки. Можна спостерігати вдале поєднання академічних і громадських досліджень з краєзнавства. Залучення до вивчення місцевої історії аматорів внесло нові імпульси, змусило повернутися до нових тем і проблем. Однак такі дослідження часто викликають іронічне ставлення з боку професійних істориків. Тим часом краєзнавці розуміють “демократизацію науки” не як вульгаризацію, втрату якісних критеріїв, не як витіснення професіоналів дилетантами, а головним чином як змістовну і методичну зміну смислу досліджень в дусі уваги до звичайних людей.

Таким чином, історичне краєзнавство й “історія повсякденності» активізують широкі кола людей, зацікавлених історією. Пробуджують бажання розповісти про минуле і породжують свідомість, що історія створюється ними самими, а ця свідомість – крок не тільки до історичного, але і до демократичного усвідомлення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Тронько П.Т. З історії Всеукраїнської спілки краєзнавства // Український історичний журнал.-2000.-№4.
2. Там само. – С. 24.
3. Очеретянко В.І. Обмеження інтелектуальної свободи, як один із засобів формування і функціонування тоталітарної системи в Україні (20-30-ті роки ХХ ст.): Автореф. дис. канд. іст. наук. – Х., 1999. – 19 с.
4. Данилюк Ю.З. Развитие общественных форм исторического краеведения на Украине (кон.50-х – 80-е гг.): Автореф. дис. канд. ист. наук. – Х., 1991. – 17 с.
5. Бабенко Л.Л. Роль наукової інтелігенції в розвитку історичного краєзнавства на Україні в 20-х – початку 30-х рр.: Дис. канд. іст. наук. – Полтава, 1992. – 211 с.
6. Богданина О.М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. Д.І. Багалія (1921-1934 рр.): Дис. канд.іст.наук. – Х., 1993. – 218 с.
7. Бездрабко В.В. Журнал “Краєзнавство” та його роль у розвитку історичних регіональних досліджень 1920 –1930-х рр.: Автореф. дис. канд. іст. наук. – К.,2000. – 19 с.
8. Удод О.А. Історія в дзеркалі аксіології. Роль науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920-1930-х рр.. – К., 2000. – 289 с.
9. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – К., 479 с.
10. Ullrich V. Entdeckungsreise in den historischn Aitrag // Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. – 1985. – Н. 6.
11. Koselleck R. Wozu noch Historie // Historische Zeitchrift. – 1972. – Bd. 212 та ін.
12. Репина Л.П. Социальная история и историческая антропология: новейшие тенденции в британской и американской медиевистике // Одиссей – М., 1990.
13. Брагинская Н.В. Культура и общество в средние века: методология и методика зарубежных исследований. – М.,1987. – Вып. 2.; Galinski D., Lachauer U. Feierabend und Freizeit im Wandel: Sozialgeschichte des Alltag.-Braunschweig, 1981.
14. Kocka J. Sozialgeschichte.-Gottingen, 1986.; Оболенская С.В. «История повседневности» в историографии ФРГ // Одиссей. – М., 1990.
15. Оболенская С.В. «История повседневности» в историографии ФРГ // Одиссей. – М., 1990.
16. Там само. – С. 185.

Кривда Н.Ю.

ІДЕНТИФІКАЦІЯ В МЕЖАХ ДІАСПОРИ: НАЦІОНАЛЬНІ Й КУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ

Для української діаспори значна частка питання ідентифікації традиційно пролягає в етнополітичній площині. Формування й реформування діаспори як етнічної групи залежало від високого ступеня згуртованості спільноти, для якої значною мірою як узагальнюючі риси виступали спільне минуле (історія особиста, сімейна, регіональна, національна), спільна етнокультурна спадщина, єдина батьківщина, мова й спільність релігії, традицій, обрядів тощо [7]. Природно, наявність високого ступеня спільності виступала об'єктивним фактором ідентифікації українців у межах новообраного суспільства. Така ідентифікація в місцях проживання вихідців з українських земель часто мала формально-політичний характер: з точки зору державних інституцій, українці розглядались за країною їх походження, а не за етнічними чи культурними ознаками. Вихідці з Галичини, що емігрували до Канади в XIX столітті, тривалий час визнавались як вихідці з Австро-Угорщини [11, с. 3-4]. Успадкована ще з батьківщини спільність виступала й потужним чинником самоідентифікації, заступаючи собою "окрему" ідентичність у межах діаспори, зумовлюючи цілісність сприйняття української діаспори й ззовні, й зсередини.

Впродовж тривалого історичного періоду формування діаспори внаслідок історичної асинхронності процесу, поступової втрати гомогенності, формування складної соціальної, політичної, етнокультурної внутрішньої структури української діаспори питання про визначення джерел ідентичності українців, засобів їх особливої ідентифікації як спільності та самоідентифікації в цілому набуло значно більшої значущості для всіх процесів всередині діаспори, зокрема для процесу культуротворення в українській діаспорі.

Роль механізму ідентифікації та виникаючої ідентичності була відкрита і досить детально розроблена З. Фрейдом ("Тотем і табу", "Сум та меланхолія", "Психологія мас та аналіз людського Я") та послідовниками психоаналізу. Традиційно ідентифікація визначається як психологічний процес, через який суб'єкт присвоює собі якості, властивості, атрибути іншого і перетворює себе (частково чи повністю) за його зразком [17, с. 431]. Через ідентифікацію здійснюється побудова та відокремлення особистості. Ідентичність – відносно тривале (хоча не обов'язково стабільне) сприйняття себе як унікального, когерентного (зв'язаного), єдиного в часі [16, с.78]. Культурологія працює з поняттями національна чи культурна ідентичність, які відповідно стосуються стабільного сприйняття людиною себе як представника національного чи культурного простору, як особистості, що засвоїла принципи, цінності, інструменти комунікації, художню мову тощо означеної системи та перетворила (перетворює) себе за заданим зразком.

Ідентифікація в етносоціальних об'єднаннях сприймається як конструйована частина реальності; приналежність до етнічної групи є набутим аспектом ідентичності

та суб'єктивно сприйнятою формою поведінки не меншою мірою, ніж об'єктивно успадкованими. Етнічні групи, відтак, є "відносно суб'єктивними категоріями", визначеними за тими відмінностями, які належні до них індивіди "вважають за суттєві" [2, с. 14]. Уявні етнокультурні конструкції, якою є суб'єктивна ідентичність національних груп, в реальному житті не заперечують факту реальності самих національних груп. Відтак, суб'єктивний процес національної ідентифікації актуалізується не лише в концептуальних конструкціях, але й у визначенні об'єктивного суспільно-культурного процесу в межах кожної окремої групи та у сприйнятті її зовнішнім оточенням, що створює засади для об'єктивної ідентифікації групи як учасника більш широких культурних процесів.

Власна ідентифікація членами групи як належними до неї залишається критичною для існування етнічних груп, що забезпечується зміною культурного змісту, еволюцією культуротворення у відповідності до потреб етнічних груп [5, с. 165]. Проблема ідентичності унаочнюється ще й у загостренні тенденцій ізоляції культури (її осередку) від загальнолюдської культурної традиції, відсторонення від сусідніх культур.

Таке явище вперше описував М. Арнольд у роботі "Культура та анархія" (Нью-Йорк, 1882). Досліджуючи розвиток культури у вікторіанській Англії, він констатував наявність іманентних вад, спричинених ізоляцією від решти Європи, в наслідок чого в англійській культурі розвивалась фетишизація власних здобутків, їх консервування в якості взірців й неминуча при цьому стагнація та небезпека провінціалізму культурного простору. Структурне конституювання продукту "самоізолюваної" культури перекидалось й на методологію, відтак з'являлась тенденція до закріплення та відтворення хибних напрямів розвитку суспільної думки або культури. Хибність спричинялась тим, що окремі культурні об'єкти оцінювались у відриві від об'єктивної реальності, від суспільних традицій, в межах вузькоспеціалізованих процедур та прийомів. Неминуча "відносність" результатів такого процесу позначалась на характері культурної традиції. Через "провінційність" культурному процесу ставала притаманною схильність до перебільшення значимості власних ідей, які набували "характеру абсолютних цінностей, що домінували над оточенням. Ці ідеї сприймалися із запалом і так само із запалом відкидались, коли на їх місце приходили нові інтерпретації провінціальної традиції" [1, с. 249].

У випадку вікторіанської Англії констатація провінціальності культурного процесу була радше реакцією на загальну прагматизацію життя, розвиток буржуазних конформістських тенденцій в інтелектуальному середовищі країни. У разі нездатності відтворювати високу динаміку культуротворення екстенсивним шляхом за рахунок надшвидкого розвитку матеріальних об'єктів (провідна тенденція в культурі тогочасної Англії), така провінціалізація набуває всеохоплюючого, тотального характеру, що безпосередньо призводить до культурної кризи.

Будь-яке навмисне або вимушене ізолювання від загального потоку культуротворення призводить до незбалансованості структури цінностей. Одні набували абсолютних розголосу та підтримки, поки інші залишались маргінальними або взагалі виштовхувались за межі культуротворення. Діалектика процесу така, що певний

культурний об'єкт набуває ознак самодостатнього, самовідтворюваного феномена, який починає функціонувати автономно в культурному просторі і “з рештою споживає свого виробника” [9, с. 559].

Концептуалізація ідентичності діаспори як соціокультурного феномена набуває у різних дослідників виразно культурологічних форм. В залежності від співвідношення суб'єктивних та об'єктивних елементів ідентифікації у межах етнічних груп, концептуалізація взаємовідносин етнічних груп із зовнішнім середовищем може відбуватися в межах моделі асиміляції, поєднання ціннісних систем, вважає Лі Дрейджер (L. Driedger) [4, с. 26-27] або культурного плюралізму, зазначає Н. Вейнфелд (N. Weinfeld) [14, с. 65]. В. Сафран (W. Safran) визначає діаспору через такі соціокультурні та психологічні характеристики: діаспора – спільність суб'єктів, чії пращури залишили певну територію, на якій вони були автохтонним населенням. Вони зберігають колективну історичну пам'ять, спільне сприйняття або бачення історичної батьківщини; частково залишаються поза межами суспільства, в якому проживають, та протистоять повній асиміляції; сприймають історичну батьківщину як свій справжній, ідеальний дім, куди вони або їх нащадки воліють повернутися; підтримають тісний зв'язок із батьківщиною та прагнуть всіяко їй допомагати; зберігають особисті фізичні або чуттєві зв'язки із історичною батьківщиною й відчувають себе частиною спільного етносоціального, культурного простору [10, с. 83-84]. Натомість Р. Брейзіл та А. Меннур (R. Braziel, A. Mannur) зазначають: через високий ступінь інтегрованості в діаспорі починають розвиватися загальні процеси позанаціонального детермінування, що зумовлює переростання діаспорою виключно етнонаціонального простору та появу цілої низки ознак, які не пояснюються ані національною ідентичністю суб'єктів діаспори, ані їх спільним історичним минулим. Було б надто просто, коли б діаспора залишалася лише “спільнотою людей, що були переміщені з їх батьківщини через міграційні процеси або внаслідок цілеспрямованого вигнання” [3, с. 1]. Англійський дослідник П. Гілрой (P. Gilroy) вважає: радше складний комплекс етнонаціональних, расових, соціальних та культурних чинників вибудовує специфічну структуру внутрішньої взаємодії суб'єктів та взаємодії діаспори із зовнішнім середовищем [6, с. 154]. Зовнішні впливи на етнокультурну групу актуалізуються в залежності від її здатності до самовідтворення, до динамічного визначення своєї ідентичності, до підтримання етнокультурних меж свого простору.

Метою написання статті виступає потреба аналізу такого положення: в межах етнічних груп ідентифікації постає, перш за все, в *культурному контексті*, у зв'язку з необхідністю адаптації до об'єктивного співвідношення зовнішніх впливів та внутрішньої організації культурного змісту, що визначає як суб'єктивні, так і об'єктивні *чинники ідентичності*.

Діаспора, її суб'єкти завжди позначені певною гетерогенністю (культурною, лінгвістичною, інколи й етнонаціональною). Така “гібридність” визначає діалогічний характер культурного простору діаспори, грає ключову роль у внутрішньому дискурсі щодо ідентифікації всієї спільноти та самоідентифікації її окремих суб'єктів [3, с. 5]. Відтак й сама специфіка ідентичності в діаспорі набуває складного характеру.

Ідентифікація здійснюється як через поєднання традиційних для національної групи ознак, так і через культурно-семантичні конструкції, які не є іманентними елементами національної ідентичності. Походження останніх визначається полікультурністю впливів на діаспору. Значно вища, аніж їх звичайно відчуває національна єдність в межах свого простору, динаміка характеризує специфіку співвідношення складових ідентичності. Суб'єкти діаспори як суб'єкти етнонаціональної спільності поєднуються "суб'єктивною" національною ідентичністю; натомість як суб'єкти культурної спільності (а як специфічна культурна спільність, діаспора є відмінною від своєї етнокультурної природи), вони поділяють певну "об'єктивну" ідентичність. Відтак концептуалізація діаспори та визначення ідентичності в ній вимагає аналізу діаспори як транснаціонального соціокультурного явища, яке входить у певне "протириччя із традиційними уявленнями про гегемонію держав та окресленість батьківщин" [14, с. 120].

Упродовж розвитку діаспори, посилення її окремих фрагментів, інтеграції у суспільства країн проживання ускладнюється й співвідношення вихідних елементів ідентичності. Загальне покращення умов життя, в тому числі в межах діаспори, дає можливість часткового відсторонення від економічних проблем. Насиченість інформаційного простору, актуальні політичні події, культурно-інформаційна глобалізація підштовхують до актуалізації зв'язків із історичною батьківщиною, поновлення відчуття "приналежності" до спільноти, самоідентифікації у межах *спільного* з історичною батьківщиною, іншими діаспорами, національного й культурного простору. Водночас, колишні емігранти поступово стають мешканцями, згодом – громадянами країн проживання, а значить – занурюються у внутрішні процеси країни, проблеми новообраного суспільства сприймають особисто. Відтак, ідентичність діаспори з плином часу стає дедалі більш синкретичною, на її формування впливає полікультурність або транскультурність окремих суб'єктів діаспори або цілих її фрагментів.

Нарешті, визначення національної ідентичності (як в метрополії, так і в діаспорі) тісно пов'язане з феноменом простору. У разі етнонаціонального дискурсу простір сприймається як категорія географічно-просторова (часто, як хронотоп). При визначенні ідентичності у фрагментованому просторі цей феномен виступає у більш відстороненому від реального місця вигляді. Наративна природа дискурсу, в якому визначаються особливості національної (специфічно діаспорної) ідентичності, наділяє простір чіткими суб'єктивними, психоемоційними характеристиками. Хоча кристалізація поняття "національна ідентичність" не буває відірваною від географії, генерується навколо матеріалізованої ідеї батьківщини, для діаспори це поняття набуває рівня уявної категорії. Колективне сприйняття ідентифікації певної етнонаціональної єдності не залежить безпосередньо від "ступеня збігу її уявних ознак та відповідних ознак реального географічного простору, що з батьківщиною асоціюється" [13, с. 5]. На перший план однозначно виходять не самі ознаки простору, а його *функція як засобу виокремлення* певної групи з оточення. Простір, як один із чинників, що визначає ідентифікацію діаспори, не обов'язково відповідає границям традиційно національної території, метрополії. Залишаючись центральним у конструюванні ідентичності діаспори,

поняття простору трансформується з площини суто географічної у певну “культурну конструкцію”, “об’єкт людських уявлень” [13, с. 2]. “Батьківщина” діаспорного дискурсу – окрема категорія культуротворчого процесу, істотною ознакою якого є виключна спроможність відтворювати національну ідентичність у межах діаспори.

Специфічність процесів та результатів самоідентифікації суб’єктів діаспори породжена, в тому числі, сучасним станом міграції та рівнем комунікації. Полісемантичність пов’язана із фрагментованим характером самих діаспор, їх географічною розпорошеністю, але, водночас, із зростанням активності взаємозв’язків, суспільних дискурсів в середині всієї діаспори. Науково некоректною виглядає спроба представити діаспору як гомогенну єдність, унітарний суспільний феномен. Останній будується на принциповій транснаціональності спільноти, гетерогенність діаспори походить з особливостей її історичного формування, різного соціального та культурного статусу її представників, особливостей субнаціонального складу тощо.

Одним із чинників зазначеної гетерогенності / полісемантичності уже сформованих діаспор є особливості їх ідентифікації. Різні структури колективної ідентичності відповідають конкретним умовам. Розбіжності виникають у системі організації культурних символів, у розвитку етнокультурної організації, нарешті, у реалізації національної ідентичності. Крім того, в середині діаспори виникають протиріччя, спричинені окремими “способами ідентифікації за соціальними, класовими, статевими ознаками” [12, с. 17]. Ідентифікація відбувається на перетині генетично спільної для суб’єктів діаспори національної ідентичності та персональної (особистісної) полікультурної самоідентифікації окремих суб’єктів. Усвідомлення своєї приналежності до спільних коренів не заперечує факту зростання ролі так званої “подвійної ідентичності”. Аналіз феномена “американських українців” спричинив появу тенденції виділяти численні діаспори однієї етнонаціональної приналежності в різних країнах як “окремі самостійні сутності” саме за ознакою їх відмінної одна від одної ідентичності [3; 7, с. 11].

Розбіжності в ідентифікації в різних фрагментах діаспори також можуть бути спричинені особливостями відносин кожного з них з історичною батьківщиною, мотивацією цих відносин та ступенем їх активності; навіть фактор географічної близькості або віддаленості того чи іншого фрагмента діаспори може виступати специфічним елементом ідентифікації, оскільки зумовлюватиме більшу чи меншу залученість певних суб’єктів діаспори у справу історичної батьківщини, відтак, й потугу власне національної ідентичності у визначенні ідентичності діаспори.

Попередні міркування приводять нас до таких висновків. В діаспорі поле визначення ідентичності окреслюється двома основними чинниками: етнонаціональним та культурним. Етнонаціональний чинник діаспорної ідентичності з огляду на ідентифікацію окремих суб’єктів або діаспори в цілому набуває суб’єктивного характеру й проявляється у перетворенні сталої національної ідентичності у відповідності до системи уявлень та цінностей, притаманних конкретним суб’єктам. Він тяжіє до статичних форм реалізації й являє собою не створення нової ідентичності, а відтворення, за умови частково необхідної адаптації, сталої національної ідентичності,

що притаманна національній групі, від якої відокремилась діаспора. Етнонаціональний чинник ідентичності діаспори забезпечує більшою мірою комунікацію з історичною батьківщиною, ретрансляцію її ціннісних настанов в ідентифікації суб'єктів діаспори. Він спроможний запобігати асиміляції лише в разі тісного й постійного зв'язку між суб'єктами діаспори й історичною батьківщиною і не здатен відтворювати власне ідентичність діаспори як специфічного етнокультурного явища. Етнонаціональний чинник виступає провідним на рівні відтворення індивідуальної ідентичності або ідентичності просторово локалізованих груп і втрачає свою здатність до забезпечення ідентичності в разі складного соціального та географічного структурування діаспори.

Культурний чинник відтворення ідентичності діаспори натомість має об'єктивний характер, тяжіє до перетворення сталих ціннісних настанов як етнокультурного шару власне національної групи, так і культурних цінностей більш загального рівня. Культурний складник відтворює динамічний характер ідентичності, забезпечує трансляцію зовнішніх культурних впливів та їх культурне перетворення. Власне, культуротворення відбувається як акт/процес ідентифікації у діаспорі саме завдяки культурному складнику. Творення культури як процес, в якому кристалізується ідентичність діаспори, пов'язане, перш за все, із колективними цілеспрямованими діями у межах відповідних культурних або мистецьких дискурсів. Наявність культурного чинника у побудові та відтворенні ідентичності діаспори здійснює внутрішню культурну комунікацію діаспори, важливу для запобігання фрагментації та збереження спільності єдиного українського простору.

Перспективи дослідження полягають в аналізі культурних механізмів ідентифікації та такої виникаючої ідентичності, яка б зв'язувала український культурний простір як всередині самого себе, так і з світовою культурою.

Література:

1. Arnold, Matthew. The Complete Prose Works of Matthew Arnold / vol. 3. – Ann Arbor: U of Michigan P, 1963. – p. 249.
2. Barth, Fredrik. Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference. Boston: Little, Brown, 1969.
3. Braziel, Rana and Anita Mannur. Theorizing Diaspora: A Reader. – Oxford: Blackwell Publishing Ltd., 2003.
4. Driedger, Lee. Multi-Ethnic Canada: Identities and Inequalities. – Toronto: Oxford University Press, 1996. – P. 24–37.
5. Fleras, Augie, and Jean Leonard Elliott. Unequal Relations: An Introduction to Race, Ethnic and Aboriginal Dynamics in Canada. Scarborough: Prentice Hall Canada, 1996.
6. Gilroy, Paul. There Ain't No Black in the Union Jack: The cultural Politics of Race and Nation. – London: Century Hutchison, 1987.
7. Glazer, Nathan, and Daniel P. Moynihan. Ethnicity: Theory and Experience. Cambridge: Harvard University Press, 1975; Driedger, Lee. Multi-Ethnic Canada: Identities and Inequalities. Toronto: Oxford University Press, 1996; Isajiw, Wsevolod W. Definitions of Ethnicity. In Ethnicity and Ethnic Relations in Canada: A Book of Readings. Rita M. Bienvenue and Jay E. Goldstein, eds. Toronto: Butterworth, 1985. – P. 5–17.
8. Lavie, Smadar and Ted Swedenburg. Displacement, disapora and geographies of identity. –

Durham: Duke University Press, 1996.

9. Logan, P. M. Fetishism and freedom in Matthew Arnold's cultural theory // *Victorian Literature and Culture*. – 3. – 2003. – p. 555–574.

10. Safran W. *Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return* // *Diaspora*. – 1(1). – 1991. – P. 83–99.

11. Subtelny, Orest. *Ukrainians in North America*. – Toronto: University of Toronto Press, 1991. – 295 p.

12. Temple, Bogusia. *Diaspora, diaspora space and polish women* // *Women's Studies International Forum*. – Vol. 22, No. 1. – 1999. – P. 17–24.

13. van der Veer, Peter. Introduction: The diasporic imagination / *Nation and migration: The politics of space in the South Asian diaspora*. Ed. by Peter van der Veer. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1995. – P. 1–16.

14. Weinfeld, Norman. *Myth and Reality in the Canadian Mosaic: "Affective Ethnicity"* / *Ethnicity and Ethnic Relations in Canada: A Book of Readings*. Ed. by Rita M. Bienvenue and Jay E. Goldstein. Toronto: Butterworth, 1985. – P. 65-86.

15. Werbner, Pnina. *The Place Which Is Diaspora: Citizenship, Religion and Gender in the Making of Chaordic Transnationalism* // *Journal of Ethnic and Migration Studies*. – Vol. 28, No. 1. – 2002. – P. 119-33.

16. *Психоаналитические термины и понятия: Словарь* / Под ред. Б.Э. Мура, Б.Д. Файна / Пер. с англ. – М.: «Класс», 2000. – 304 с.

17. Лапланш Ж., Понталис Ж.-Б. *Словарь по психоанализу* / Пер. с франц. – М.: Высш. Шк., 1996. – 623 с.

Яцина О.А.

ПРЕСА У КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНЦІВ (НА ПРИКЛАДІ ДВОТИЖНЕВИКА „ХЛІБОРОБ”)

На тлі помітного зацікавлення українською періодикою маловивченою залишається двомовна, зокрема, російсько-українська преса, її внесок у справу відродження національної ідентичності українців. Одним з таких представників двомовної преси був харківський двотижневик „Хлібороб”, який видавався трохи більше десяти років з 1907 по 1917 роки.

Вивчення української преси, яка виходила двома мовами, лише розпочинається. Вперше на неї було звернуто увагу ще до революції 1917 року. Так, наприклад, на Першому українському просвітньо-економічному конгресі, який відбувся у 1909 р., В. Доманицький, характеризуючи видання з точки зору їх впливу на поширення національної свідомості, відзначив не лише україномовні часописи, а й чотири російськомовних, які містили українські статті. Серед них був відмічений і „Хлібороб” [1, с. 82-83]. У пореволюційний період і до становлення сталінського режиму вивчалася передусім україномовна преса, а не двомовна преса, згодом і ця практика була припинена. За кордоном про двомовну пресу згадували в загальних рисах, як, наприклад, у розділі С. Наріжного, присвяченому українській пресі та вміщеному в курсі лекцій з української культури [2, с. 146-166].

У подальшому ситуація щодо вивчення „Хлібороба” практично не змінювалася, хоч згадки про видання зустрічаються [3, с. 34-40]. Отже, на сьогодні маємо велику потребу вивчення двомовних видань, що функціонували в дореволюційній Україні, адже вони є невід’ємною частиною української преси.

У даній статті поставлено за мету проаналізувати матеріал надрукований в „Хліборобі” з точки зору його ідеологічного навантаження, впливу на свідомість читача і на прикладі цього видання зробити узагальнення щодо ролі преси у національному відродженні українців. З цією метою було опрацьовано той матеріал, який ми відносимо до публіцистики: передовиці, окремі неспеціалізовані статті. Крім цього, проаналізовано зміст другорядних рубрик: бібліографія, оголошення тощо, адже вони допомагають зв’язувати позиції колективу журналу.

Поява „Хлібороба” збіглась у часі зі складним періодом аграрних перетворень, який переживала Російська імперія. Через це актуальність появи двотижневика не викликала сумніву. Часопис декларував своїм завданням поширення практичних відомостей з питань сільського господарства серед селянства Харківської губернії та суміжних з нею повітів чорноземної полоси. Видавцем було Харківське товариство сільського господарства, засноване ще у 1880 році. Головою товариства був відомий агроном С.М. Кузнецов, він же значився редактором „Хлібороба”. Фінансову підтримку виданню надавало Харківське губернське земство. Редакторський колектив складала місцева інтелігенція-викладачі харківських вищих навчальних закладів, агрономи, ветеринари, земські працівники.

Основну частину друкованих матеріалів „Хлібороба” становили публікації, присвячені проблемам розвитку землеробства, тваринництва, садівництва, організації сільськогосподарського виробництва тощо. Тут же з’являвся матеріал, присвячений громадському та культурному життю на селі. Із постійних рубрик, які діяли у двотижневнику, слід назвати такі: „Из земской жизни”, „Кооперативный отдел”, „Из жизни хлеборобских товариществ”, інформація в яких часом виходила за вузькофахові рамки.

Серед авторів журнальних публікацій виділялися Л. Андренко, В. Аверін, В. Брунст, А. Головка, А. Григорович, А. Євдокимов, К. Кіптенко, О. Німцевич (криптоніми О.Н., О. Н-вич), А. Терниченко (псевдонім А. Терен, А. Силенко, криптонім – А.С.), О. Твердохліб. Авторами передових статей двотижневика були, головним чином, К. Мацієвич, С. Вірченко. Езопівська мова, безособовість, обережність у висловлюваннях – це ті прийоми, які використовували автори, аби уникнути цензурного тиску і, в той же час, донести до читача свої думки.

У 1907 році „Хлібороб” вийшов накладом усього 133 примірники [4, с. 13 85]. Однак досить швидко часопис здобув нових прихильників. У 1910 році він мав наклад 2259 примірників, а у 1914 році – 4963 [4, с. 1385; 5, с. 13]. Для порівняння зазначимо, що жодне україномовне видання Наддніпрянщини не мало в цей час такого великого накладу. Винятком може бути хіба що газета „Рада”, наклад якої, в кращі часи, сягав 4 тис. примірників [6, с. 107]. У бурхливі роки Світової війни та революції становище „Хлібороба” погіршилося, а наклад зменшився.

Основним регіоном поширення „Хлібороба” була Слобожанщина та більш південні райони, де зосереджувалося близько 84,2% передплатників [5, с. 13]. Щодо їх роду діяльності, то це, головним чином, селяни, землевласники, сільське духовництво, кооператори, які складали 64,6% передплатників [5, с. 13].

Політична орієнтація „Хлібороба” досить ясно висловлена представниками цензури, які характеризували його як видання „кадетського спрямування, що при усьому своєму спеціалізованому напрямку критикує уряд у сфері сільського господарства і земельних відносин” [7, оп. 283, спр. 22, с. 2]. Тут доречно буде нагадати, що кадети знаходили підтримку серед частини української інтелігенції, адже вони прихильно ставилися до ідеї запровадження української мови до початкових шкіл, вивчення її в середніх школах, введення українознавчих предметів до вищих навчальних закладів.

Далі звернемося до матеріалу, який друкувався у „Хліборобі”, і проаналізуємо його з точки зору того, як він впливав на процес національно-культурного відродження українського народу.

Свої головні зусилля колектив „Хліборобу” спрямовував на те, аби подолати відсталість сільського господарства і покращити життя основної маси населення України – селян. На перший погляд, ця проблема не пов’язана із процесом національно-культурного відродження. Проте коли детальніше розглянути шляхи її подолання, які пропонувала редакція, то стане цілком зрозумілим їх невід’ємний взаємозв’язок.

Отже, для вирішення проблеми успішного розвитку сільського господарства редакція тижневика пропонувала і пропагувала серед селян комплекс заходів, які для

зручності можна розділити на три напрямки. Предметом реформування в цих випадках виступала поведінка сільсько господарських виробників.

Перший напрямок – це самоосвіта й освіта селянських мас. Самоосвіта через газети, журнали, книги, здобуття освіти через школу, лекції, бесіди, курси. Освічений селянин легко і швидко оволодіє навичками, методами і засобами ведення сільськогосподарського виробництва, збагатить себе, а разом з цим і державу. У передовиці К. Мацієвича „Деревенские неурядицы” прямо підкреслювалося: чим вищий рівень освіти, тим менше на селі темних людей, прибутковіше працює сільське господарство. Така залежність автором підтверджувалась розвитком зарубіжних народів [8, с. 568].

Ще одним характерним прикладом може бути стаття „Культура”. Констатуючи злидений стан хліборобів, анонімний автор звертається до питання розвитку освіти і знань серед селянства як важливої запоруки покращення життя. Культура (в даному випадку мова йшла, передусім, про знання) – це „сила і могутність людського розуму, людської думки” [9, с. 151]

Другий автор передовиць „Хлібороба” С. Вірченко у статті „Свет и тень” на конкретному прикладі життя селян хутора Мельників Валківського повіту Харківської губернії показував переваги, які мають ті селяни, що займаються самоосвітою і господарюють, використовуючи нові технології обробітку ґрунту. Свою публікацію автор підсумував висновком, що світ знань – єдиний зцілитель темноти і невігластва [10, с. 8].

Варто підкреслити, що здобуття освіти це – перший і важливий крок на шляху національного усвідомлення особистості. Проблема здобуття селянами знань була однією із головних. У зв'язку з цим на сторінках тижневика вимальовувалося два протилежних образи селянина. З одного боку, це „старі хлібороби”, які ведуть господарство неефективними дідівськими способами, і „нові хлібороби”, які не цураються впроваджувати у сільськогосподарське виробництво нові технології, гуртуються у кооперативи.

У процесі самоосвіти і здобуття освіти важливе місце належало мові навчання. Всупереч офіційній політиці – не допускати українську мову (як рідну для селян) до освітньої системи – редакція обстоювала власну позицію. На думку працівників „Хлібороба”, навчання українською мовою сприятиме кількісному і якісному зростанню рівня народної освіти, ліквідації гнітючої темноти серед значної кількості селян. Від себе зазначимо, що здійснення таких кроків так чи інакше сприяло б активізації процесу національного культурного відродження українців. Виступи редакції за надання освіти селянам українською мовою не були такими різкими і відвертими, як це робили україномовні видання, однак в тій чи іншій формі, приховано чи відкрито, вони проглядаються протягом цього періоду функціонування тижневика. Так, наприклад, у статті К. Мацієвича „О разных концах” усебічно проаналізовано причини, які заважають нормальному розвитку сільського господарства. Між ними згадано „порядки”, що склалися у державі, та перешкоди на шляху проникнення до села „живого усного” і друкованого слова, навіть виключно сільськогосподарського характеру [11, с. 4].

В іншій редакторській анонімній передовиці „До нових хліборобів” піднімається

проблема активного спілкування між читачами, „новими хліборобами”, і редакцією. Між іншим, тут відзначено, що потрібно не лише вимагати, аби у часописі було більше статей, написаних „по-своєму”, а й самим робити відповідні дописи до редакції „Хлібороба” [12, с. 385].

Другий напрямок, який відкривав шлях для покращення стану сільського господарства, був пов’язаний з вихованням у селян громадсько-політичної свідомості, активної участі у суспільному житті, необхідності навчитися самому захищати себе. Одним словом, мова йшла про формування важливих елементів громадянського суспільства. У даному випадку варто відзначити, що громадянське суспільство – це одна з ознак, що свідчить про формування нації.

Так, у статті К. Мацієвича „О равноправии” піднімалися проблеми свідомого та активного ставлення селянства до суспільного життя, вміння та необхідність відстоювати свої позиції на рівні Державної Думи, різноманітних з’їздів, земств, рівноправного становища селян серед інших верств населення [13, с. 197-199].

Про необхідність селянам бути самостійними творцями власної долі, вирішувати питання власного життя, не покладаючись на сторонню милість, зазначено у новорічному зверненні „Хлібороба” до селян [14, с. 8]. „Самодіяльність хліборобів, їх самостійна робота над власним життям, освітлена знаннями, облагороджена культурою, ось те нове, що об’єднує тепер кращі зусилля хліборобського населення”, – підсумував автор статті К. Мацієвич.

Нарешті, третій напрямок подолання проблеми відсталості сільського господарства бачився авторами тижневика через розвиток духовної культури селянства. Тут важлива роль належала ініціативі по заснуванню народних будинків, бібліотек, створення культурно-просвітніх товариств. Характерною у цьому плані може бути стаття А. Губського „Что нужно, чтобы быть хорошим хлеборобом”. Він виділяв два головних напрямки у вирішенні проблеми відсталості сільськогосподарського виробництва. Перший – навчання, самоосвіта селянина, і другий – вдосконалення власного духовного світу, моральне самовиховання [15].

Як позитивний приклад у боротьбі з темнотою, яка панує в селах, редакція тижневика наводила Галичину. „У цьому краї, заселеному такими ж українцями, – писав К. Мацієвич, – селяни давно об’єднані у товариства, які займаються спортом, розвивають народне мистецтво, організовують селянське дозвілля [16]

У руслі пропаганди української культури колектив тижневика познайомив своїх читачів з двома непересічними особистостями: М. Кропивницьким та М. Грушевським. Перший був репрезентований як засновник сучасного українського театру, що писав гарною українською мовою і правдиво відображав життя. Крім цього, за словами автора статті С. Дрімченка, Марко Лукич був добрим господарем і „не цурався іноді написати яку-небудь пораду хліборобам” [17, с. 74]. Дана стаття була написана в рік смерті відомого діяча українського театру.

Публікація про М.С. Грушевського була присвячена 25-й річниці його творчої діяльності. Перед читачами постав образ авторитетної людини, „доброго знавця мови нашої, звичаїв та життя в минулому і тепер” [18, с. 136]. На цей час М. Грушевський,

дійсно, був визнаним істориком, слово „тепер” якраз справедливо підкреслювало його лідерство в українському русі.

Нарешті, в публікаціях „Хлібороба” зустрічається посилання на уривки з віршів Т.Г. Шевченка, авторитет якого вже був загально визнаним [19, с. 249].

Отже, не дивлячись на той факт, що „Хлібороб” був спеціалізованим виданням, друковані матеріали, які з’являлися на його сторінках, сприяли процесу національно-культурного відродження українського народу. Частка такого роду публікацій значно поступалася перед кількістю власне фахових статей, проте не можна від суто спеціалізованого видання очікувати іншої тенденції.

Залишаючи ідеологічне навантаження публікації тижневика, розглянемо форму подачі матеріалу. Вище уже відзначалося, що це видання було двомовним, точніше російсько-українським. Друкування українського матеріалу, причому не приватним виданням, було ще одним важливим кроком, який сприяв розвитку національної культури, пробудженню самосвідомості українців. Такі кроки редакції мали позитивні відгуки серед свідомої частини українського громадянства. Д. Дорошенко на сторінках газети „Рада”, аналізуючи українську пресу, звертає увагу на двомовні видання і відзначає це як позитивний фактор у справі розвитку українського руху. Серед друкованих органів було названо „Хлібороб” (Харків), „Наше дело” (Київ), „Газета Гадяческие земства”, „Тавричанин” (Сімферополь) [20].

Позитивний внесок „Хлібороба” у розвиток українського руху та прогресивних поглядів у галузі сільського господарства не міг залишитися поза увагою царизму, що прикладав чимало зусиль для того, аби українське друковане слово не проникало до широких народних мас, аби уникнути критики на власну адресу, критики, що викривала ті дії уряду, які гальмували нормальний розвиток українського села. Тому цілком логічним виглядало розпорядження Харківського віце-губернатора Стерлігова, згідно з яким заборонялося повітовим земствам передплачувати „Хлібороб” для бібліотек, читалень, як шкідливе видання [21, с. 125].

Розміщення україномовних статей на сторінках „Хлібороба” протягом 1907-1917 років було неоднаковим. З 1907 по 1909 рр. українські публікації йшли уперемішку з російськомовними. З 1909 року по 1914 рік україномовні статті були виділені у спеціальний україномовний відділ. Можна сказати, це був окремий тижневик. Правда, обсяг і періодичність виходу менші від основного тижневика. І, нарешті, з 1914 року український відділ був відокремлений у спецвипуски „Весна”, „Літо”, „Осінь”, „Зима”. У період випуску українського відділу спостерігалася тенденція зменшення обсягу українського матеріалу, що було підмічено українськими діячами і відбилося у критичній публікації на сторінках газети „Рада” [22]. На нашу думку, така тенденція може бути пояснена не стільки злим умислом редакції, скільки: 1) тиском з боку влади; 2) браком активності з боку читачів; 3) браком кадрів; 4) появою й утвердженням інших україномовних, переважно сільськогосподарських видань: „Рілля” (1911-1916), „Наша кооперація” (1913-1914), „Засів” (1911-1912), „Маяк” (1913-1914).

Серед авторів, які писали українські тексти на сторінках „Хлібороба”, слід відзначити С. Вірченка, А. Войцеховича, А. Григоровича, С. Дрімченка, Ю. Макаренка,

О. Німцевича, А. Терниченка і О. Твердохліба. Найчастіше зустрічалися публікації А. Терниченка, причому не лише під власним прізвищем, а й під псевдонімами А. Терен, А. Силенко, криптонімом А.Т. Поряд із талановитим публіцистом, виразною особистістю, фахівцем суспільної агрономії і майбутнім міністром закордонних справ в уряді Директорії К. Мацієвичем, А. Терниченко був ще однією яскравою постаттю серед представників редакції „Хлібороба”. Він активний працівник не лише „Хлібороба”, а й таких україномовних тижневиків як „Село” (1909-1910), „Засів” (1911-1912). Крім цього, він був одним із фундаторів часописів „Рілля”, „Маяк”. Сучасники, зокрема А. Ніковський, характеризували А. Терниченка як надзвичайно вольову, безкорисну людину, котра була віддана справі розвитку української преси [6, с. 222].

Ще одним помітним напрямком у справі популяризації української культури була різноманітна реклама вітчизняної преси та книги. Так, у „Хліборобі” читач міг знайти повідомлення про можливість передплати таких видань як „Засів”, „Рада” (1906-1914), „Рілля”, „Світло” (1910-1914), „Світова зірниця” (1906-1911), „Українська хата” (1909-1914) та інші. Поряд із цим, систематично подавалися оголошення про місцезнаходження українських книгарень у Києві та Харкові і наявну книжкову пропозицію. Крім цього, на шпальтах „Хлібороба” зустрічалися повідомлення про функціонуючі українські видавництва, їх адреси, перелік книг, які можна замовити поштою. Це, наприклад, повідомлення про видавничу діяльність журналу „Рілля” (Київ), „Українського Учителя” (Київ), „Благотворительного общества издания общепользных и доступных книг” (Санкт-Петербург).

Популяризації книжкової продукції сприяла постійно діюча рубрика „О книгах” (в українському відділі – „Про книги”). Тут читач знайомився із короткою характеристикою російсько- та україномовних книг, переважно сільськогосподарської тематики. Крім них, іноді анутовалася література пізнавально характеру, авторами якої були Б. Гріченко, В. Доманицький, М. Кульжинський та інші. Ведучими рубрики в обох варіантах переважно А. Терниченко і О. Німцевич.

Отже, на прикладі часопису „Хлібороб” ми бачимо, що преса виступала справжнім „барометром” суспільного життя. У ній відбивалися болючі проблеми розвитку українського народу, окреслювалися кроки, які пропонувалися для подолання існуючих проблем.

Друковане слово було тією могутньою зброєю, яка впливала на свідомість українського народу і яку боялися представники влади, намагаючись вплинути на пресу, взяти під контроль або знищити. Діяльність редакції двомовного „Хлібороба” підкреслює не лише важливість мови як засобу комунікації, а й іще більшу роль, яку несе в собі зміст опублікованого матеріалу незалежно від його форми.

Література:

1. Доманицький В. Український видавничий рух в Росії за останні п'ятнадцять літ // Перший український просвітньо-економічний конгрес у Львові 1909 р. – Львів., 1910. – С. 81-96.
2. Наріжний С. Українська преса // Українська культура: Курс лекцій / За ред. Д. Антоновича. – К., Либідь., 1993. – С. 146-166.

3. Сургай Г.У. Періодичні видання на Україні в роки нового революційного піднесення (1910 – 1914) // Журналістика: преса, телебачення, радіо. – К., КДУ., 1976. – вип. 1. – С. 34-40.
4. К читателям // Хлібороб. – 1911. – № 24. – С. 1385-1387.
5. Труды Харьковского общества сельского хозяйства: Деятельность общества за 1914 год. – Харькове, 1916. – Вип. XII. – 61 с.
6. Живот ко А. Історія української преси. – К.: Наша культура і наука, 1999. – 368 с.
7. ДАХО. – Ф. 3, оп. 283, спр. 22.
8. Мацєвич К. Деревенские неурядицы // Хлібороб. – 1912. – № 10. – С. 568-570.
9. Вік. К-о Культура // Хлібороб. – 1910. – № 9. – С. 151-154.
10. Вірченко С. Свет и тени // Хлібороб – 1910. – № 1. – С. 5-8.
11. Мацєвич К. О разных концах // Хлібороб. – 1908. – № 3. – С. 3-7.
12. До нових хліборобів // Хлібороб. – 1911. – № 7. – С. 383-385.
13. Мацєвич К. О равноправии // Хлібороб. – 1914. – № 5. – С. 197-199.
14. Мацєвич К. З новим роком // Хлібороб. – 1909. – № 1. – С. 5-9.
15. Гунський А. Что нужно чтобы хорошим хлеборобом // Хлібороб. – 1913. – №3. – С. 150-153.
16. Мацєвич К. О хулиганстве // Хлібороб. – 1913. – № 5. – С. 195-199.
17. Дрімченко С. Марко Лукич Кропивницький // Хлібороб. – 1910. – № 4. – С. 73-74.
18. Михайло Сергійович Грушевський // Хлібороб. – 1910. – № 8. – С. 135-136.
19. Торохтій Я. Народні бібліотеки при товариствах // Хлібороб. – 1914. – № 6. – С. 249.
20. Дорошенко Д. Українська преса в 1910 р. // Рада. – 1911. – 3 січня.
21. Гетер М. Українське життя в Росії в 1910 р. // Літературно-науковий вісник. – 1911. – Т. 53. – Кн. 1-3. – С. 123-148.
22. Кульчинецький В. На двух языках // Рада. – 1912. – 14 листопада.

ТРАНСФОРМАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ КНИГИ В ДОКУМЕНТНОМУ ПОТОЦІ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Соціальне замовлення на формування інтелектуального потенціалу країни в умовах інформатизації суспільства орієнтує освіту на якісно новий рівень забезпечення фахівців знаннями, необхідними для суспільного розвитку. Функціонуючи в документному потоці, навчальна книга забезпечує доступ до знань в інформаційному освітньому просторі, виконуючи відповідні соціальні потреби. Тому проблема її вдосконалення є одним із пріоритетних педагогічних досліджень в Україні в умовах інтеграції єдиного освітнього та інформаційного простору. З метою дослідження вдосконалення навчальної книги здійснюється дослідження трансформації її ознак (змісту, форми, жанру, ролі у навчальному процесі, читацького та цільового призначень) в інформаційному суспільстві з погляду соціокультурного підходу.

Теорія підручника (В.П. Беспалько, П.Г. Буга, О.А. Гречихін та ін.), яка спирається на теорію освіти (А.М. Алексюк, В.С. Журавський, О.В. Хуторський та ін.) – базова для вирішення питань удосконалення навчальної книги. Деякі питання щодо функціонування електронної форми навчальної книги в сучасному інформаційно-освітньому середовищі розглядалися у працях С.Г. Григорьєва, Ю.Г. Дрекса, Т.В. Майстрович, П.В. Стефаненка та ін.).

Дослідження трансформації ознак навчальної книги в інформаційному суспільстві дозволить підвищити не тільки її якість, але й ефективність застосування в процесі навчання, адекватних рівню розвитку суспільства.

Поняття «навчальна книга» застосовуємо свідомо, ґрунтуючись на специфіці книги, що виявляється, на наш погляд, в єдності її форми, змісту та констатування факту соціальної значущості, що відрізняє її від видання, літературного твору та документа. Всі вони акцентують увагу на формі, змісті та соціальної значущості об'єкта, але домінуючими для них, на нашу думку, є форма – для видання, зміст – для літератури (літературного твору), констатування факту соціальної значущості – для документа. Дискусійність і неоднозначність цих понять дозволяє вживати їх як ідентичні і специфічні, залежно від того, якій зміст вкладається в кожен із них [4].

Навчальна книга – це документ, який свідчить про рівень та якість освіти. При цьому якість навчальної книги розглядається як ступінь її відповідності певній системі навчання, згідно з трактуванням С.І. Архангельського, принципу відповідності: усяка зміна в змісті, методах та засобах наукового пізнання (у тому числі і вищої освіти) викликає рівноважну зміну в інших взаємопов'язаних з цим областях знань, методів і засобів [1]. Система засобів освіти відкрита і динамічна, тому що постійно змінюється під впливом зовнішніх – соціально-культурних і внутрішніх – організаційних, технологічних, дидактико-педагогічних та інших впливів. Навчальна книга як елемент системи відповідно змінюється і виступає індикатором цих впливів, тому що при воцарінні нової наукової парадигми всі підручники переписуються [6]. Напрямки

інформатизації і гуманізації у світовому освітньому просторі, що визначилися наприкінці ХХ ст., внесли відповідні корективи в соціально-культурне життя суспільства. Це спричинило зміну парадигми суспільної свідомості, спрямованої на формування демократичного суспільства, розвиток особистості. У сприятливих умовах розвинутого демократичного суспільства простором освіти особистості виступає вся світова культура. Зміна парадигми, що відбувається в науці, перехід від ньютонівської до синергетичної парадигми резонує з потребами культури людства. Важливим стало формування цілісного бачення світу. Синтез мудрості давніх цивілізацій, гуманітарних і природничих наук – це шлях до нового розуміння природи, людини і суспільства [5]. В умовах інтеграції, створення єдиного освітнього й інформаційного простору важливим є вміння самостійно здобувати знання, працювати з інформацією, аналізувати її, бачити і вирішувати виникаючі в різних сферах проблеми. Складна самоорганізуюча система освіти, що є відкритою, не може реалізуватися без навчальної книги, базуючись на синергетичному ефекті – ефекті взаємозв'язку і взаємодії. Орієнтування освіти на особисто-орієнтований підхід та впровадження інноваційних інформаційних технологій у процес навчання, зумовило необхідність оновлення засобів навчання, зокрема створення нового покоління підручників та навчальних посібників. У контексті застосування інформаційних технологій центром уваги стає студент, який активно вибудовує свій навчальний процес, вибираючи основну траєкторію в освітньому середовищі. Використання нових інформаційних технологій спрямовано на конструювання оптимальних навчальних систем, проектування ефективних навчальних процесів, в основі яких є навчальна книга. Явне позначення меж двох епох – друкарства й нової інформаційної – обумовило появу мультимедіа-технологій. Розвиток сучасних мультимедіа технологій доводить, що освітньо-інформаційне середовище здатне інтегрувати практично все, що зв'язано з процесом пізнання. Це зумовило появу нових засобів навчання – електронних навчальних книг, насамперед підручників. Погоджуючись з Т.В. Майстрович [7] щодо того, що проблеми електронної книги повинні розглядатися з урахуванням раніше накопиченої наукової бази і в тісному зв'язку з друкованими виданнями, різноманітність функціонування сучасної навчальної книги, на наш погляд, можна класифікувати:

- за матеріальною конструкцією: друковані та електронні видання;
- за носієм інформації: паперові, магнітні, оптичні та опубліковані в електронній комп'ютерній мережі, тобто мережеві видання;
- за знаковою природою інформації: текстові, картографічні, образотворчі, нотні (друковані й електронні видання), мультимедійні (тільки електронні видання);
- за особливостями зовнішнього вигляду: кодекс (друковані й електронні видання), CD, DVD диски, дискети, онлайніві (тільки електронні видання).

Відсутність загальноприйнятого визначення електронного підручника пояснює існування різних понять щодо його трактування, наприклад, як:

- гіпертекстової електронної книги, тобто системи інформаційних, методичних і програмних засобів навчання певній дисципліні, що базується на персональному комп'ютері [2];

- комп'ютерного, педагогічного програмного засобу, призначеного насамперед для надання нової інформації, що, доповнюючи друковані видання, служить для індивідуального й індивідуалізованого навчання і дозволяє тестувати засвоєння знань й умінь студента [9];

- комп'ютерного програмного забезпечення, інтерактивних дисків, магнітних засобів масової комунікації, CD, DVD дисків, комп'ютерних курсів, сервісу on-line, електронних засобів масової комунікації або інших засобів передачі інформації студенту або, іншими словами, сприяння навчальному процесу завдяки використанню електронних засобів [10].

На наш погляд, змінюючи форми та зміст відповідно до певного рівня розвитку комунікаційної культури в суспільстві (словесної, письмової, книжкової, екранної), сутність феномена підручника, що виражається в його основному призначенні – навчити студента, є незмінною. Особливості його впливу в процесі педагогічної комунікації в системі навчання полягають в особливостях надання навчальної предметної інформації в його друкованій або електронній формі. Отже, питання щодо електронної форми підручника можна звести до розгляду досліджень відносно електронного видання. Під електронним виданням мають на увазі сукупність графічної, текстової, цифрової, мовної, музичної, відео-, фото- та ін. інформації, а також друковану документацію користувача. Отже, електронний підручник існує у вигляді навчальної предметної інформації, що зберігається в пам'яті електронної обчислювальної машини (ЕОМ), може зчитуватися лише на екрані спеціального пристрою відображення інформації та оброблятися за допомогою ЕОМ [3]. Електронні підручники, створені на базі мультимедіа, значно відрізняються від традиційних друкованих. Вони озвучують, зображують друкований текст, здійснюють аналіз і оцінку знань студента, надають можливість одержати додаткову інформацію завдяки використанню мережі Інтернет, баз даних та ін. Екран комп'ютера нагадує найбільш ранню форму книги у книжковій продукції в західному світі і Далекому Сході – сувій. Реалізація екрана як сувою дозволяє використати праве і ліве поля для самостійних коментарів у досліджуваному тексті. Для реалізації цієї форми діяльності, що у кодикології іменується маргіналіями, у креативному просторі Інтернету і мультимедіа продуктах є значно більше засобів у порівнянні з традиційною книгою. Мультимедіа впроваджує цю методику за допомогою надання користувачу простору для самостійної творчої роботи, спрямованої на краще засвоєння матеріалу. Це забезпечується використанням закладок, підключенням зовнішніх бібліотек і баз даних, інтерактивних посилань, аудіо-коментаріїв до тексту, спливаючих текстових коментаріїв до зображення. Цьому сприяє і жанр, характерний як для традиційної, так і для електронної навчальної книги – «робочий зошит». Пріоритетним напрямом в галузі навчальних мультимедіа видань є додавання системи програмного спостереження за користувачем (його реакцією, особливостями сприйняття інформації і маршрутизацією). На цій основі розгортається зміст навчального видання у процесі педагогічної комунікації викладача і студента або автора і користувача завдяки функціональним можливостям комп'ютера і конкретного інструментарію програми. Для створення електронних підручників застосовуються найрізноманітніші засоби, що використовують

найсучасніші технології, які дозволяють «творити» підручники не тільки програмісту, але й самому автору навчального видання. З появою нових інформаційних технологій роль підручника як головного елемента навчальної книги не тільки зростає, але він набув властивостей, використання яких дозволяє викладачу істотно підвищити ефективність процесу навчання: з'являються можливості розширення його навчально-виховних функцій, удосконалення методів творчого навчання у навчальному процесі. В електронному форматі підручник може інтегрувати комплекс навчально-методичних матеріалів. Про поліфункціональність сучасного підручника, що поєднує функції практичного, довідкового, наочного посібників, свідчить, наприклад, проект навчально-методичного забезпечення програми «Підготовка кадрів для системи відкритої освіти» [8], розгорнутий навчально-методичний комплекс якого включає такі компоненти: 1) графік навчання; 2) електронний підручник (мережна версія), що містить: модульно структурований теоретичний матеріал; практичні завдання; тести; глосарій; засоби повнотекстового пошуку; 3) методичні матеріали з вивчення курсу: poradnik для користувачів; методичні матеріали з вивчення курсів та виконання практичних завдань; 4) засоби групової роботи, електронна пошта: дискусійні форуми; засоби on-line спілкування.

Подібна трансформація навчальної книги зумовлює зміну класичної моделі освіти: викладач – навчальна книга – студент, що акцентувала увагу на діяльності викладання, на нову: студент – навчальна книга – викладач, у якій пріоритет віддається самостійної пізнавальної діяльності студента. Нові навчальні документи, насамперед підручники, повинні відображати евристичне, модульне та ін. навчання, що характеризуються розвитком не тільки студента, але і траєкторії його освіти, включаючи розвиток цілей, технологій, змісту освіти. Пріоритетність самоосвіти і формування гуманітарної самосвідомості у сучасній системі викладання орієнтує її на різноманітність теоретичного і методологічного плюралізму у висвітленні певної дисципліни, дискусійності і полемічності викладу матеріалу в нових навчальних виданнях. Вони мають відрізнятися новим концептуальним змістом: науковістю, дидактичністю, доступністю, проблемністю, етичністю. Відображаючи не тільки знання з певної галузі знань, особливості парадигми освіти, навчальна література нового покоління має стати провідником національної культури, відображаючи зміни що відбуваються в соціально-культурному розвитку певної держави.

Отже, характерними ознаками навчальної книги в документному потоці інформаційного суспільства стають електронна форма, концептуальний зміст та призначення, що відображають сучасну філософію освіти, нова роль у навчальному процесі в умовах пріоритету самостійної роботи студентів, жанрове різноманіття, серед яких головне місце належить підручнику. Інтеграція друкованої та електронної форм навчальної книги закономірно зумовлена і завершується формуванням міждисциплінарного навчально-методичного комплексу, адекватного суспільним потребам. Ядром останнього є підручник, що завдяки поліфункціональності може сам бути комплексом навчально-методичних матеріалів у гіпертекстовому просторі освітньо-інформаційного середовища. Це зумовлює проведення подальших досліджень

Карпенко О.О. ТРАНСФОРМАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ КНИГИ В ДОКУМЕНТНОМУ ПОТОЦІ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

щодо визначення трансформаційних рис ознак підручника в умовах інформатизації навчального процесу як головних факторів в його удосконаленні, що відповідає основним положенням теорії підручника.

Література:

1. Архангельський С.М. Лекции по теории обучения в высшей школе. – М.: Высш. шк., 1974. – 384 с.
2. Григорьев С.Г. Электронная учебная литература [Электронный ресурс] / С.Г. Григорьев, С.И. Макаров.– Электрон. дан.– Режим доступа: [http://www. bitpro.ru/ИТО/ 2001/ито/III/1/III-1-41.html](http://www.bitpro.ru/ИТО/2001/ито/III/1/III-1-41.html), свободный
3. Гречихин А.А. Вузовская учебная книга: Типология, стандартизация, компьютеризация: Учеб.-метод. пособие / А.А. Гречихин, Ю. Г. Древс. – М.: Логос: Моск. гос. ун-т печати, 2000. – 255 с.
4. Карпенко О.О. Типологічна модель навчальної книги // Вісн. Харк. держ. акад. культури: Зб. наук. пр. – Х., 2004. – Вип. 12-13. – С.216-228.
5. Карпенко О.О. Еволюція уявлень про підручник у філософії освіти // Вісн. Харк. держ. акад. культури: Зб наук. пр. – Х., 2003.– Вип. 10.– С. 185-193.
6. Кун Т. Структура научных революций. – М.: Прогресс, 1975.– 288 с.
7. Майстрович Т.В. Электронная книга: этап осмысления // Науч. и техн. б-ки.–2001.– N 11.– С. 76-82.
8. Перечень актуальных проектов по созданию учебно-методических комплексов электронных изданий для различного уровня образования на 2003-2005 гг. [Электронный ресурс].– Электр. дан. – Режим доступа: [http://www. eir. ru /concept.php?doc=/t2/t2conceptXI](http://www.eir.ru/concept.php?doc=/t2/t2conceptXI)
9. Тищенко О.Б. Новое средство компьютерного обучения – электронный учебник // Компьютеры в учебном процессе. – 1999. – № 10. – С. 89-92.
10. Textbooks: adoption and use [Электронный ресурс].– Электр. дан.– Режим доступа: [http:// www. capitol. state. tx. us/ statutes/ ed/ ed0003100toc. html](http://www.capitol.state.tx.us/statutes/ed/ed0003100toc.html)

Медведь О.В.

ДОКУМЕНТНА ЛІНГВІСТИКА ЯК НАПРЯМОК СУЧАСНОГО ПРИКЛАДНОГО МОВОЗНАВСТВА

Для сучасного етапу розвитку людської цивілізації притаманними є подальше поглиблення й розширення знань про навколишній світ і, як наслідок, поява нових галузей практичної діяльності людини. Зокрема наприкінці минулого століття інтенсифікація процесів обміну інформацією зумовила виокремлення документно-інформаційних комунікацій в самостійну пізнавальну та професійну сферу, що, у свою чергу, спричинило формування комплексу відповідних наукових і навчальних дисциплін, серед яких провідними є курси “Документознавство” та “Документологія” [3].

У той же час очевидним є те, що поява нових пізнавальних і професійних галузей людської діяльності призводить до збільшення сфер функціонування мови й розширює репертуар мовних явищ, які потребують спеціального лінгвістичного вивчення. Відзначимо, що реалізацію загальної мовної теорії в практичній людській діяльності, у тому числі й різноманітних фахових галузях, вивчають прикладні розділи сучасної мовознавчої науки, багато з яких ще перебуває в стадії концептуального становлення. До таких галузей лінгвістичного знання належить, на наш погляд, і документна лінгвістика.

Відзначимо, що в системі лінгвістичного знання питання про сутність зазначеного напрямку ще не розглядалося.

Мета пропонованої статті полягає у тому, щоб визначити місце документної лінгвістики у системі інших наукових дисциплін, окреслити її теоретичне і практичне підґрунтя.

Як уже зазначалося, документна лінгвістика формується на перетині власне мовознавства та документознавства в його теоретичному та практичному аспектах.

У суто лінгвістичному аспекті документна лінгвістика є одним із напрямків сучасного прикладного мовознавства (і відповідним навчальним курсом для спеціалістів з документознавства та інформаційної діяльності), який має на меті, по-перше, забезпечити наукову інтерпретацію мовних явищ та особливостей їхнього виявлення в сфері сучасних документно-інформаційних комунікацій, по-друге, висвітлити для фахівців-документознавців усі професійно необхідні лінгвістичні знання. Ця дисципліна вивчає особливості, закономірності й нормативність вербальної репрезентації документної інформації.

Це проміжне положення зумовило те, що документна лінгвістика перебуває в стадії концептуального становлення і її понятійно-термінологічний і методологічний апарат формується на ґрунті понятійно-методологічних систем документознавства та мовознавства.

Епістемологічне підґрунтя (інакше кажучи, сукупність наукових фактів, що формують об'єкт і предмет дослідження) документної лінгвістики визначають концепти сучасного теоретичного та практичного документознавства, а саме такі фундаментальні

для цієї галузі знань поняття, як “документ” і “документна інформація”. Зауважимо, що, незважаючи на фундаментальність у понятійній системі документознавчої науки, термін *документ* є багатозначним, оскільки, як відзначають спеціалісти цієї галузі, “... кілька версій його розуміння відповідно до специфіки тих об’єктів, яким надають статус документа” [2, с. 19]. Визначення узагальненої дефініції вказаного поняття ще залишається завданням теоретичного документознавства, яке прийнято називати документологією.

Головною складовою документа є інформація, тобто найрізноманітніші дані, відомості, повідомлення, знання, призначені для передання в процесі комунікації. Документна інформація має певну специфіку, що втілюється в такому:

- документ є носієм соціальної інформації, створеної людиною для використання в суспільстві;
- він передбачає наявність семантичної (сислової) інформації, яка є результатом інтелектуальної діяльності людини;
- інформацію в документі передають дискретно, тобто у вигляді повідомлення;
- це повідомлення має знакову природу, тобто становить собою закодований текст;
- документна інформація зафіксована на матеріальному носіїв способом, створеним людиною, – наприклад, графікою;
- документ має субстанціональність (речовинність) [2, с. 22–23].

Таким чином, поняття “документ” і “документна інформація” окреслюють об’єкт документної лінгвістики як окремого розділу мовознавства.

У свою чергу, гносеологічне й методологічне підґрунтя документної лінгвістики визначають понятійно-термінологічний і методологічний апарат сучасної мовознавчої науки.

Гносеологічна спроможність документної лінгвістики як окремої пізнавальної сфери мовознавства, у першу чергу, спирається на поняття про фундаментальні функції мови: комунікативну, тобто функцію спілкування, а також мислетворчу й пов’язані з нею когнітивну, або гносеологічну, та акумулятивну.

Комунікативна функція мови полягає в тому, що мову вважають найважливішим засобом людського спілкування. У науковій літературі підкреслено, що функцію спілкування виконує не тільки звукове мовлення, але й написані чи надруковані тексти, що актуалізує вказану функцію для документної лінгвістики. Мислетворча функція полягає в тому, що мова формує й формулює думки. Мислячи з допомогою мови, людина пізнає навколишній світ, нагромаджуючи (акумулюючи) знання про нього.

Документна лінгвістика використовує теоретичне положення окремих традиційно сформованих галузей лінгвістичного знання, зокрема лексикології, теоретичної та практичної стилістики.

Наприклад, у галузі лексикології для аналізованого розділу мовознавчої науки надзвичайно важливими є загальні методологічні уявлення про редукцію позамовної інформації людською свідомістю (шляхом порівняння, класифікації, узагальнення) в мовну, а відтак про формування лексичного значення слова, що становить продукт мисленневої діяльності людини, та типологію лексичних значень (пряме, переносне;

концептуальне, конотативне, контекстуальне тощо).

Документна лінгвістика оперує лексикологічними знаннями про лексико-семантичні категорії – полісемію, синонімію, антонімію, гіперо-гіпонімію, поняттям про лексико-семантичну систему мови, обсяги активного й пасивного словника, підстави для встановлення новизни чи застарілості слів, про словниковий склад мови, визначення сфери використання (стилістичної диференціації) слів і стійких словосполучень.

Зазначений напрямок сучасних мовознавчих досліджень тісно пов'язаний також зі стилістикою в її теоретичному та практичному аспектах. Особливої ваги стилістичні відомості набувають під час редагування документних текстів. Це, зокрема, поняття про уникання таких явищ, як:

- невдалі, недоречні або неточні слова;
- зайві слова в контексті (плеоназм);
- явища інтерференції;
- бідність синоніміки, мовні штампи;
- неправильне утворення слів або граматичних форм слова;
- уживання віддієслівних іменників замість дієслів;
- неправильне вживання службових слів;
- неправильний порядок слів;
- неправильне розташування елементів складної синтаксичної конструкції;
- громіздкі конструкції з нечітко вираженими відношеннями між частинами;
- нечітке вираження змісту тексту або його беззмістовність.

У підсумку пропонованої студії необхідно підкреслити, що питання про зміст і завдання документної лінгвістики як науково-практичної дисципліни та навчального курсу потребує подальших уточнень.

Література:

1. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів освіти. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2002. – 368 с.
2. Кушнарєнко Н.Н. Документознавство: Підручник. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2000. – 460 с.
3. Терно В.В. “Документознавство та інформаційна діяльність” – нова спеціальність у системі вищої освіти // Проблеми освіти: Науково-методичний збірник / Кол. авт. – К.: ІЗМН, 1998. – Вип. 9. – С. 53–60.
4. Кин Дж. Демократия и гражданское общество. – М.: Прогресс-Традиция, 2001.

В ПАМЯТЬ ОБ УЧИТЕЛЕ И ДРУГЕ.

Жизнь – интересная и очень странная штука. Только родившись, мы уже обречены на смерть. И каждый раз, когда она настигает кого-то из нас, это кажется неожиданным и кощунственным по своей несправедливости. Вот так случилось 8 июня 2005 года, когда из этой жизни ушел Эпштейн Аркадий Исаакович – доктор исторических наук, профессор, член редколлегии нашего журнала. Казалось бы, о чем тут говорить, человек прожил 83 года, да еще каких – Великая отечественная война, на которую он ушел добровольцем в 1941 году в составе харьковского студенческого батальона, на которой он дважды умирал и с которой вернулся инвалидом, а голодные послевоенные годы студента и аспиранта, а пятая графа в личном деле, а десятилетие прикованная к постели больная жена. Всех этих проблем хватило бы на несколько нормальных жизней. Но в том то и дело, что он прожил ненормальную, в хорошем смысле этого слова, жизнь. Он достиг высших ученых степеней и званий, награжден 3 орденами и 20 медалями, воспитал плеяду молодых ученых, написал более 600 работ, всю жизнь занимался общественной деятельностью, был любимым лектором у многих поколений студентов, мог по делу поспорить с любым начальником и авторитетом, а скольких застолий он был душа и движущая сила! Человек хорошо известный и глубоко уважаемый не только в Харькове, но и в Украине, он практически всю жизнь проработал в одном вузе, в ХАИ, который стал для него родным домом и последним приютом. Как все это ему удалось? В чем секрет профессора Эпштейна? Я думаю, прежде всего в том, что искренне любил жизнь, умел радоваться каждому дню, любил людей и всегда был готов идти им на помощь.

Странная штука жизнь – умер Аркадий Исаакович, но он остался с нами в книгах, учениках, мыслях, веселых кампаниях.

Відомості про авторів

Балабанова Любов Матвіївна – доктор психологічних наук, професор кафедри фізичного виховання Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського «ХАІ».

Бусова Ніна Андріївна – кандидат філософських наук, доцент кафедри теоретичної і практичної філософії філософського факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

Гаплевська Ольга Іванівна – здобувач кафедри філософії Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського «ХАІ».

Дмитренко Марія Йосипівна – доцент кафедри соціально-економічних дисциплін Черкаського банківського інституту НБУ.

Жадан Вікторія Борисівна – аспірант кафедри історії і теорії культури Харківської державної академії культури.

Карпенко Катерина Іванівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, соціології і релігієзнавства Харківського державного медичного університету.

Ковалевська Ольга Василівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського «ХАІ».

Копилов Володимир Олександрович – кандидат філософських наук, доцент, професор ХАІ, декан гуманітарного факультету Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «ХАІ».

Лобіанідзе Гіві – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного права Тбіліського авіаційного інституту (Грузія).

Кривда Наталія Юріївна – кандидат філософських наук, доцент кафедри української філософії та культури Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Медведь Олена Вікторівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського «ХАІ».

Наконечна Ольга Павлівна – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Національного університету водного господарства та природокористування.

Півнева Любов Миколаївна – доктор політичних наук, професор кафедри політології

Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди

Сапенько Роман – кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри історії та теорії культури Національної Академії України ім. П. І. Чайковського (Польща).

Фомицька-Якубенко Тетяна Володимирівна – аспірант кафедри філософії Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського «ХАІ».

Хінкіладзе Катерина Валеріївна – здобувач кафедри філософії Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського «ХАІ».

Шелюто Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, докторант кафедри світової філософії та естетики Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля.

Яцина Олег Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і політології Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського «ХАІ».

Наукове видання

**Гуманітарний часопис.
Збірник наукових праць
2005 № 2.**

**Відповідальний за випуск – О.П. Проценко
Технічний редактор і виконавець оригінал-макету –
Т.В. Фомицька-Якубенко**

**Адреса редакції – 61070 Харків, вул. Чкалова, 17, ХАІ, гуманітарний факультет
Тел.: (057) 707 4777. E-mail: V.Kopylov@khai.edu.**

*Рукописи не повертаються.
За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори.
Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.*

Здано до набору..... Підписано до друку..... Формат видання – 60 X 84 1/16.

Папір друкарський. Друк офсетний Тираж 250.

Надруковано в типографії

**Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»
61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17
Видавничий центр «ХАІ»
61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17
e-mail: izdat@khai.edu**